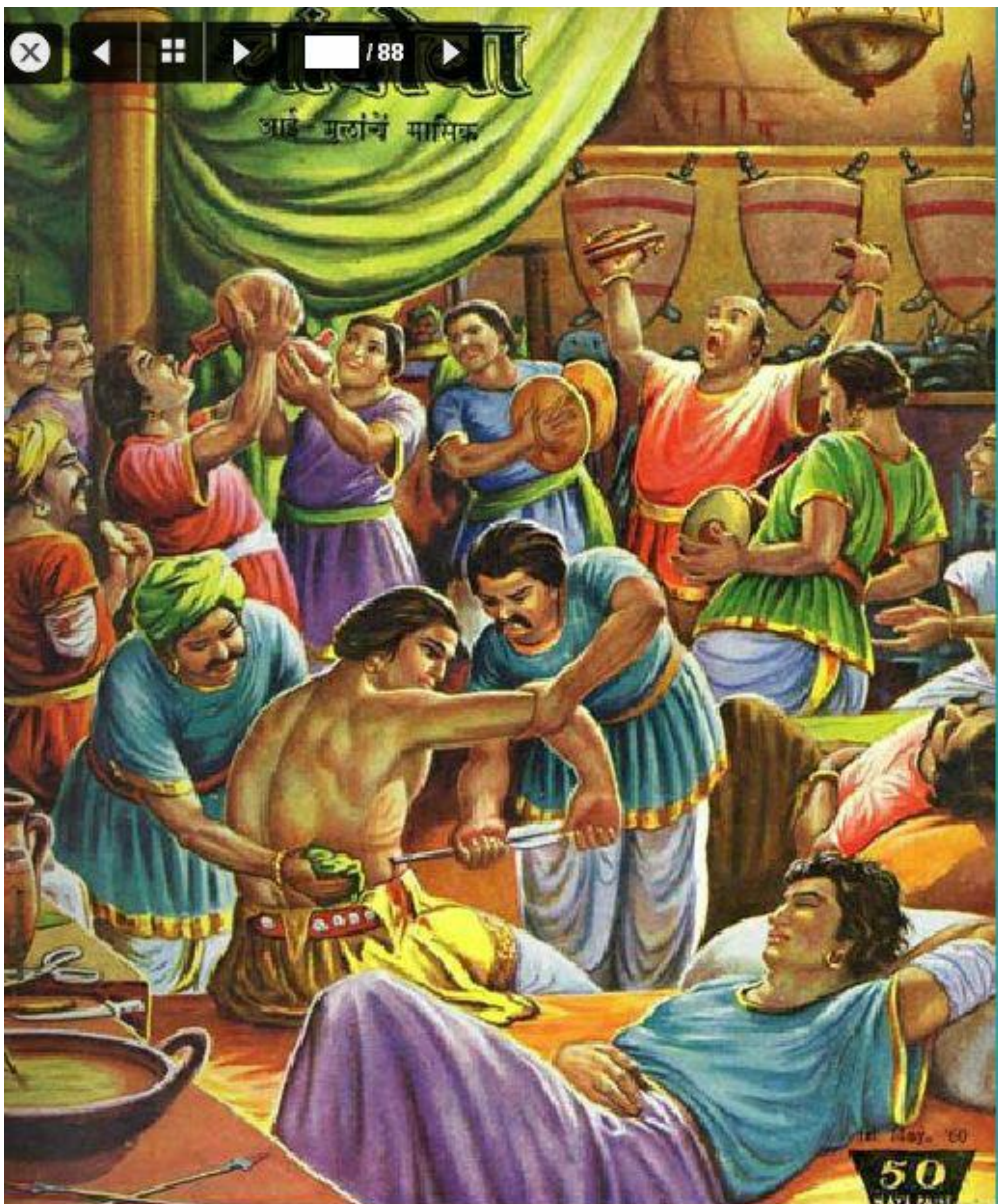

/ 88
आई-मुलांचें मासिक
1st May. '60
50

सातव्या दिवशीं भीष्मानें आपल्या सेनेची मंडळ व्यूहांत रचना केली. त्याच प्रमाणें पांडवांनीं वज्र नांवाच्या व्यूहांत सैन्या रचना केली.

युद्ध आरंभ होतांच अर्जुनानें आपल्या बाणवृष्टीनें कौरव सैन्याला पळवून लावलें. त्यानें ऐन्द्रास्त्राचा उपयोग केला होता. त्यामुळें भयभीत झालेली कौरवसेना भीष्मा-कडे मदतीसाठीं गेली.

अर्जुनाशीं युद्ध करण्यासाठीं स्वतः भीष्म सिद्ध झाला. त्याच्या मदतीसाठीं दुर्योधनानें त्रिगर्तांचा राजा सुशर्मा यास पाठविलें

थोड्याच वेळांत युद्धानें भयंकर रूप धारण केलें. त्यांत विराटाचा रथ मोडला, घोडे मारले गेले. परंतु हताश न होतां तो त्याचा मुलगा शंख याच्या रथांत बसला आणि युद्ध करूं लागला. युद्ध करतां करतां द्रोणाच्या बाणानें शंख जखमी होतांच विराटानें तेथून पळ काढला.

इकडे शिखंडी व अश्वत्थामा यांचें युद्ध जुंपलें. शिखंडीनें अश्वत्थाम्याच्या डोक्यावर तीन बाण मारले. त्यामुळें त्याला फार राग आला. म्हणून त्यानें शिखंडीच्या सारथ्याला मारलें, रथाचे घोडे मारले व शेवटीं त्याच्या हातांतील धनुष्यहि मोडून टाकलें. तेव्हां तो दुसऱ्या रथांत बसून युद्ध करूं लागला.

एका दिशेला सात्यकी व आलंबस राक्षसाचें युद्ध सुरू झालें. आलंबसनें आपली माया सोडली. सात्यकीनें अर्जुनाजवळून ऐन्द्रास्त्र घेऊन त्याच्यावर सोडलें आणि त्याच्या मायेचा नाश केला.

धृष्टद्युम्न व दुर्योधनाचें द्वंद्व बराच वेळ चाललें होतें. या द्वंद्वांत दुर्योधनाचें शस्त्र तुटलें व रथहि मोडून गेला. नंतर तो तलवार घेऊन युद्ध करूं लागला पण त्यांत त्याचा पराजय झाला. शकुनीनें त्याला पाहिलें व त्याला आपल्या रथांत बसवून घेऊन गेला.

पराभव होऊन दुर्योधन मागें जात असतां त्याच्या डोळ्या. देखत भीमानें कृतवर्म्याचा रथ मोडून टाकला. शेवटीं असहाय्य होऊन तो कृपाच्या रथांत बसून निघून गेला. भीमाचें फावलें. त्यानें कौरव सेना उध्वस्त करण्याचा तडाखा चालविला.

अर्जुन व उलुपी यांचा मुलगा ऐरावत अवन्तीचे राजे विन्दानुविंद यांच्याशीं युद्ध करूं लागला. दोघांना त्रस्त केल्यावर त्यानें एकाला खालीं ओढलें आणि आपण त्या रथांत चढला. रथांतल्या रथांत त्या दोघांचें युद्ध झालें. संधी साधून ऐरावतानें रथाच्या सारथ्याला मारून टाकलें. लगाम ढिला पडल्याबरोबर रथाचे घोडे उधळले.

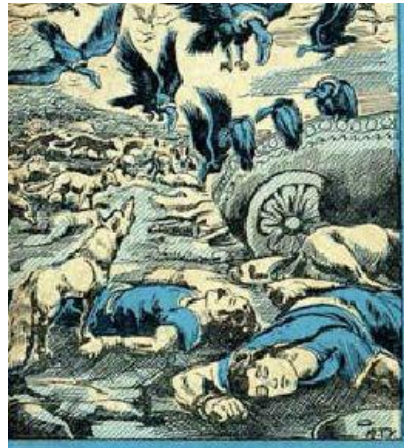

या दिवशीं सकाळपासून पांडवांचीच सरशी चालली होती. परंतु दुपार उलटल्यावर घटोत्कच व भगदत्त यांच्या द्वंद्वांत घटोत्कचाच पराभव झाला व तो पळून गेला. संधि मिळतांच भगदत्त पांडव सैन्यावर धांवून गेला.

नकुळ व सहदेव आपला मामा शल्य याच्याशीं युद्ध करूं लागले. शल्यानें नकुळाचा रथ नष्ट करतांच तो सहदेवाच्या रथांत बसून युद्ध करूं लागला. मध्येंच सहदेवानें एक तीक्ष्ण बाण सोडला. तो वर्मी लागल्यानें शल्य मूर्च्छित होऊन पडला. त्याचा सारथी रथ घेऊन शिबिराच्या दिशेकडे वळला.

त्या दिवशीच्या युद्धांत सर्वांत जास्त संहार अर्जुनानें केला. त्यानें सुशर्माला पराजित करून त्रिगर्तांचे अनेक योद्धा व सैन्य नष्ट केलें. कौरव पक्षांत भीष्मानें अर्जुनाप्रमाणेंच पराक्रम गाजविला.

सातव्या दिवशीचें हें युद्ध संपल्यावर रणभूमीवर लांडग्या गिधाडांचें युद्ध सुरू

झालें. घारी आकाशांत घिरट्या घालूं लागल्या. कोल्हा कुत्र्यांच्या टोळ्या त्या बाजूला धावा घेऊं लागल्या. सर्व दृश्य भयंकर मासूं लागलें.

सर्व योद्धे आपापल्या शिबिरांत परतले. जखमा धुऊन स्नान केलें. त्यानंतर औषधोपचार करून झोंपीं गेले. आज कोणीहि युद्धाच्या गोष्टी बोलत जागत बसले नाहींत.

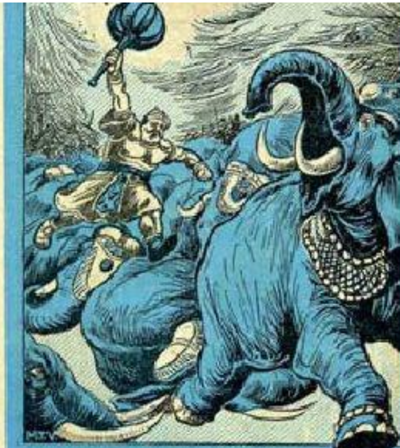
दुसरे दिवशीं सूर्योदयाबरोबर युद्ध सुरू झालें. भीष्मानें आघाडी मारली. तो सोमक, सृंजय, पांचाल वीर वगैरे पांडव सेनेंतील वीरांवर विजेप्रमाणें तुटून पडला. या हल्ल्याला एकट्यानें तोंड देण्याचें साहस भीमांतच होतें. तोहि भीष्माच्या बरोबरीनें लढला. भीमानें आपली सर्व शक्ति एकवटून भीष्मावर असा हल्ला केला कीं 'देमाय धरणी ठाय' असें होऊन गेलें त्याला. भीष्माच्या मदतीस दुर्योधन आपल्या भावांसह तेथें होता तरी भीमानें भीष्माच्या सारथ्याला मारलेंच. अर्थातच भीष्माला रथ एका बाजूस न्यावा लागला.

त्या सर्वांना पळतांना पाहून भीमानें दुर्योधनाचा भाऊ सुनाभ याचें मुंडकें आपल्या बाणानें उडविलें. दुर्योधनास संताप आला व आपल्या सात भावांसह परतला आणि भीमावर हल्ला केला. आदित्यकेतु, बहाशि, कुण्डधार, महोदर, पंडितक, अपराजित, विशालाक्ष सर्वांनीं त्याला घेरून त्याच्यावर बाण सोडण्यास सुरवात केली. भीमाला याचा इतका राग आला कीं त्यानें त्या सातहि भावांना यमसदनास पाठविलें.

दुर्योधनानें नेहमीं प्रमाणें आपलें रडगाणें भीष्मापुढें गाइलें. म्हणाला—"आजोबा, बघा हा भीम कशी सैन्याची मारकाट करतो आहे. आणि तुम्ही आपले नुसते पाहात राहिला आहांत. आपली ही होत असलेली दुर्दशा तुम्हाला पाहवते तरी कशी!"

भीष्माचा राग अनावर झाला. तो म्हणाला—"मी तुला किती वेळां तरी समजावून सांगितलें. पण तूं कानाडोळाच करीत आहेस त्याकडे. कितीदां सांगितलें, तरी पुन्हां मला व द्रोणाला कशाला ओढतोस या युद्धांत? भीमाच्या हातांत तुझे भाऊ सांपडले तर तो काय त्यांना मारल्याशिवाय सोडील? अरे पांडवांना जिंकणें सोपें नाहीं! पण आतां माघार घेण्यांत तरी काय अर्थ आहे?"

त्या दिवशीं दुपारी फार भयंकर निकराची लढाई झाली. युधिष्ठिरानें आज्ञा केली आणि भीष्माला मारण्यासाठीं सगळी पांडव सेना त्याच्यावर तुटून पडली. अर्थातच बचावासाठीं कौरव सेना धावून आली. द्रोण सृंजय व सोमकांच्या सेनेचा नाश करूं लागला. तर भीम नकुल सहदेवांना घेऊन गजदलाच्या मदतीनें आधिकाच्या मागें लागला. ऐरावतानें आपल्या सैन्याची जमवाजमव करून कौरवांशीं युद्ध सुरू केलें. ऐरावताला पाहून शंखाचे साही भाऊ, गज, गवाक्ष, वृषभ, चर्मवन्त, अर्जव, शक त्याच्यावर धांवले. या वेळीं ऐरावत फारच शौर्यानें लढला. एवढेंच नव्हे तर त्याच्या अंगांत जे बाण घुसत होते तेच घेऊन तो पुन्हां शत्रुवर सोडूं लागला.

त्याच्या बाणांनीं शत्रू मूर्छित झाले व खालीं पडले. त्यांना मारण्यासाठीं तो तलवार घेऊन पायींच निघाला. परंतु पुन्हां ते शुद्धीवर येऊन त्याच्याशीं युद्ध करूं लागले. तरी पण त्यांना जास्त पराक्रम दाखविणें शक्य झालें नाहीं. शेवटीं ते ऐरावतच्या तलवारीनें मारले गेले. शिलक राहिला एकटा वृषभ.

भीष्मानें तेव्हांच दुर्योधनाला निक्षून सांगितल्यामुळें तो त्याच्याकडे गेला नाहीं. तो गेला एका राक्षसाकडे. त्याला म्हणाला—"अरे ज्यानें तुझ्या बकासुराला मारलें, त्याच्याच भावाचा मुलगा हा सारा संहार

करतो आहे. आणि तूं तर माया करण्यांत पटाईत आहेस. मग कांहीं तरी युक्ति करून मारून टाक ह्या पोराला."

दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून तो ऐरावताशीं झुंज देऊं लागला. ऐरावत दमलेला होता. थोडा वेळ युद्ध केल्यावर तो बाण लागून मूर्च्छित होऊन पडला. मग काय. तो राक्षस तलवार घेऊन आला व त्याला मारून टाकलें.

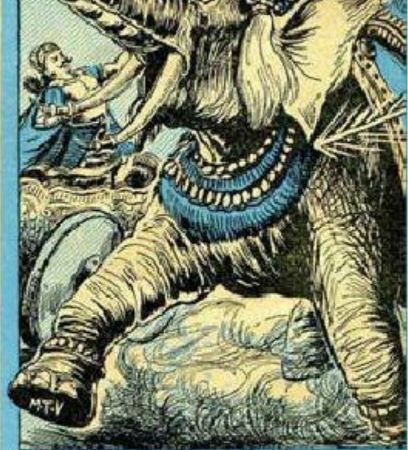
ही गोष्ट अर्जुनाच्या कानावर फार नंतर गेली. कारण तो त्या वेळीं दुसरीकडे कौरवांशीं युद्धांत गुंतला होता. परंतु घटोत्कचाला तेव्हांच कळलें. तो एकदम गरजला. त्याची गर्जना ऐकून सारी रणभूमि हादरून गेली आणि तो आपल्या राक्षस सैन्यासह कौरवांच्यावर असा तुटून पडला कीं त्यामुळें स्वतः दुर्योधनाला त्याच्याशीं लढण्यास यावें लागलें. त्याच्याबरोबर वंग देशाचा राजा त्याच्या मदतीला होता.

दुर्योधनानें आपल्या बाणानें कित्येक राक्षसांना मारून टाकलें. त्यांना थोपविण्यासाठीं घटोत्कचानें एका शक्तिबाणानें त्याला मारण्याचें ठरविलें. तो शक्तिबाण काढून, सज्ज करून, दुर्योधनावर रोखून त्याच्यावर धावून गेला आणि बाण सोडला. परंतु त्याचा हा विचार वंग राजानें ताडला. दुर्योधनाला वांचविण्यासाठीं त्यानें आपला हत्ती दुर्योधनाच्या रथा समोर घातला, आणि आपण जीव संभाळून पळून गेला. त्याच्या अंदाजाप्रमाणें शक्तिबाण हत्तीला लागून तो मरून पडला. अशा तऱ्हेनें दुर्योधनावरचें संकट टळलें. आपला बेत फसल्या कारणानें घटोत्कचानें एकदम सिंह गर्जना केली. त्यामुळें सर्व सेना भयभीत झाली."

द्रोणाच्या कानाजवळ कोणी येऊन ओरडलें—"घटोत्कच दुर्योधनाला मारण्याच्या विचारांत आहे. जाऊन त्याचें रक्षण करा."

त्या वेळीं द्रोण, सोमदत्त, बाह्लक, सैन्धव, कृप, भूरिश्रव, शल्य, बृहद्बल, अश्वत्थामा, विकर्ण, चित्रसेन, विविंशति वगैरे सर्व तेथेंच होते. ते सर्व मिळून त्याच्या मदतीला धांवून गेले. ह्यांचें व घटोत्कचाच्या राक्षसांचें फार मोठें युद्ध झालें. घटोत्कचहि आपलें दानवी युद्धकौशल दाखवून लढूं लागला.

घटोत्कचाला निकरानें लढत असलेला पाहून भीम, अभिमन्यु वगैरे वीर त्याच्या मदतीसाठीं आले. कौरवांच्या बाजूनेंहि आणखी सेना आली आणि त्या ठिकाणीं फारच मोठें निकराचें युद्ध झालें. ह्या युद्धांत एक वेळ अशी आली कीं भीमाला वाटलें आतां आपल्याला वरचें बोलावणें आलें आणि तो जवळ जवळ हताश झाला. तरी पण योध्यांचा पीळ कसा सुटणार. तो तसाच युद्ध करीत राहिला. भीमाची परिस्थिति घटोत्कचानें ताडली. त्यानें आपलें मायावी रूप दाखविलें. तें पाहून अश्वत्थाम्यासारखे वीर सुद्धां थोडा वेळ घाबरले. मग सैन्याची काय वाट. तें तर पळूं लागलें. त्यानें मागें वळून सुद्धां पाहिलें नाहीं. ह्याच वेळीं घटोत्कचानें एक मोठी गर्जनाहि पण केली. मग काय विचारतां ! पळापळ सुरू झाली.

राक्षसाला आवरायला राक्षसच हवा. भीष्म भगदत्ताला म्हणाला—"राजा, घटोत्कचाची बरोबरी करावयाला तुलाच गेलें पाहिजे. तुझ्याजवळ बरीच अस्त्रं आहेत. आणि तूं बऱ्याच राक्षसांना मारलेंहि पण आहेस." भीष्माची आज्ञा होतांच भगदत्त आपल्या सुप्रतीक नांवाच्या हत्तीवर बसून निघाला.

भगदत्त सरळ भीमाकडे गेला आणि त्याच्या रथावर आपला हत्ती सोडला. तेथें भीमाच्या मदतीला आलेला दशार्ण देशाचा राजा क्षत्रियदेव होता. तोहि एका उत्तम हत्तीवर बसून आलेला होता. त्यानें भग-

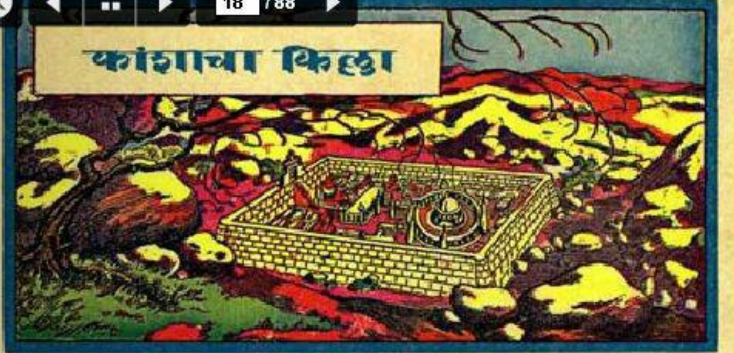
दत्ताच्या हत्तीला अडविलें. परंतु भगदत्ताच्या प्रहारापुढें तो टिकूं शकला नाहीं. सुप्रतीक बेफाम सुटून पांडवांच्या सेनेचा नाश करूं लागला.

घटोत्कच त्याला मारण्यासाठीं धांवला. त्यानें सुप्रतीक वर एक भाला फेंकला. पण तो हत्तीच्या शरिरांत घुसण्यापूर्वींच भगदत्तानें मोडून टाकला आणि उलट घटोत्कचावर एक शक्ति सोडली. पण त्यानें मध्येंच तिला अडवून उलट फेंकलें. घटोत्कचाच्या ह्या प्रतापानें भगदत्ताची गाळण उडाली.

पांडव सैन्यानें घटोत्कचाचा जयजयकार केला. तो ऐकून भगदत्त फार चिडला व पुन्हां नव्या जोमानें लढूं लागला. त्यानें सर्वांवर बाण सोडले. त्याच्या बाणानें भीमाचा सारथी विशोक मूर्च्छित झाला. त्याबरोबर भीम गदा घेऊन निघाला. ह्याच सुमारास अर्जुनहि तेथें येऊन पोहोंचला. येथेंच त्याला, कृष्णाला व भीमाला ऐरावताच्या मृत्यूची बातमी समजली.

पुन्हां एकदां अर्जुनाला विरक्ति आली. तो पुटपुटला—"हें कसलें युद्ध. दोन्हीकडील वीर त्यांचे नातेवाईक सर्व पटापट मरत आहेत." तरी सुद्धां युद्ध करणें जरूरी आहे, हें त्याला पक्कें माहीत होतें. त्या परिस्थितींत युद्ध करण्याशिवाय दुसरा कांहीं मार्गच नव्हता.

ह्या युद्धांत सामील होण्यासाठीं दुर्योधनाचे आणखी कांहीं भाऊ आले. त्यांना पाहतांच भीम उसळला आणि त्यांची बाकी वसूल करूं लागला. तें पाहून बाकीचे बंधू प्राण वांचवून पळून गेले. ह्या दिवशीच्या युद्धांत सर्वांना इतका आवेश चढला होता कीं अगदीं अंधार पडेपर्यंत ते लढत राहिले. शेवटीं अंधेरांत कांहीं दिसेनासें झालें तेव्हां त्यांनीं युद्ध थांबविलें.

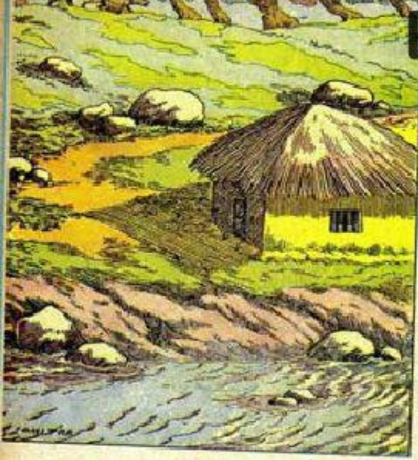
[१३]

[चंद्रवर्मा व कपालिनी शंखाच्या डोंगरावर गेले. तेथें चंद्रवर्मा आणि कालकेतूनें कपालिनीसाठीं एक घर बांधून दिलें. नंतर चंद्रवर्मा त्या दोघांचा निरोप घेऊन निघाला. त्याला जंगलांत एक लोखंडाची सांखळी दिसली. जंगलांत पडलेली ती सांखळी पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. त्यानें ती उचलली. त्याबरोबर एक भयंकर कुत्रा धांवत व भुंकत त्याच्याकडे आला. पुढें वाचा.]

तो भयंकर कुत्रा जोर जोरानें भुंकत पळत आला तों त्यानें एकदम चंद्रवर्मावर झडप घातली. चंद्रवर्मानें त्याला मारण्यासाठीं तलवार उचलली. पण तेवढ्यांत डाव्या हातांतील ती सांखळी कुत्र्याला लागली. त्या बरोबर तो तीन ताड आकाशांत उडून दूर जाऊन पडला.

चंद्रवर्मा दोन पावलें मागें सरकला आणि हळूं हळूं कुत्र्याजवळ जाऊं लागला. कुत्रा उठला. चंद्रवर्माच्या हातांतील ती सांखळी निरखून पाहिली व मागें सरकत सरकत तो जवळपासच्या झाडीपशीं जाऊन उभा राहिला.

ह्याचें चंद्रवर्माला आश्चर्य वाटलें. त्यानें सांखळी निरखून पाहिली. आणि कुत्र्याजवळ पडेल अशी फेंकली. त्यानें ती हुंगली व तोंडांत धरून चंद्रवर्माजवळ येऊन शेंपूट हालवूं लागला.

त्या सांखळींत कांहीं तरी जादू आहे असें वाटून त्यानें ती सांखळी घेतली आणि कुत्र्याच्या गळ्यांत बांधून एक टोंक आपल्या हातांत धरलें. कुत्र्यानें इकडे तिकडे पाहिलें व पुन्हां जोर जोरानें भुंकत चंद्रवर्माला ओढत ओढत झाडींत घुसला. तो कुत्र्याच्या पाठोपाठ जात होता खरा, पण त्याचें मन फार अस्वस्थ होतें. हा कुत्रा साधा कुत्रा नसून कोणी राक्षस भूत असावें असें त्याला वाटत होतें. आपलें सर्व धैर्य एकवटून जीव मुठींत घेऊन तो चालला होता.

जंगलांतून झाडींतून मार्ग काढीत कुत्रा त्याला एका टेंकडीवर घेऊन आला. तेथून टेंकडीच्या पायथ्याशीं एका ओढ्याच्या कांठीं त्याला एक झोंपडी दिसली. त्यानें अंदाज केला कीं त्या झोपडींत ह्याचा मालक असला पाहिजे. म्हणून त्यानें सांखळी त्याच्या गळ्याभोंवती गुंडाळून त्याला सोडून दिलें. सांखळी सोडल्यावर सुद्धां कुत्रा पळून पुढें निघून गेला नाहीं. तो तसाच चंद्रवर्माच्या पुढें वाटाड्याप्रमाणें चालत होता.

झोंपडी जवळ चंद्रवर्मानें पाहिलें पण कोणी असल्याचें त्याला दिसलें नाहीं. कुत्रा जोर-जोरानें भुंकत होता. पण आंतून कोणी आलें नाहीं. कुत्राहि एकदां आंत जाऊन आला. पण त्याच्या पाठोपाठ सुद्धां कोणी आलें नाहीं. त्यानें झोंपडी भोंवती एक चक्कर मारून पाहिलें पण तेथें त्यास कोणीहि दिसलें नाहीं.

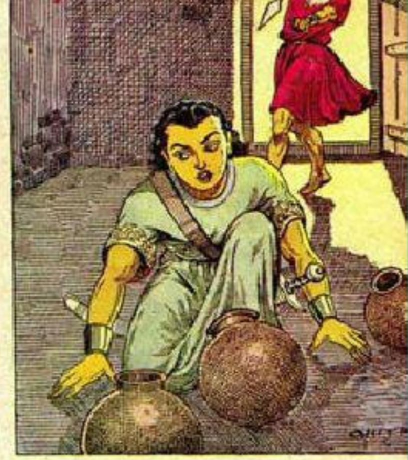
शेवटीं चंद्रवर्मा आंत शिरला. आंत खरोखरच कोणी नव्हतें. मात्र एका बाजूला एक मोडकीशी खाट होती. दुसऱ्या बाजूला एक चूल आणि चुली भोंवती कांहीं भांडी मडकीं पडलेलीं दिसलीं. पलीकडे भिंती-

जवळ एक दोरी होती व तिच्यावर दोन चार फाटके कपडे लोंबत होते.

ती झोंपडी कोण्या गरिबाची असल्याचा भास होत होता. परंतु तो गरीब तरी अशा एकान्त झोंपडींत राहून काय करीत असेल! ह्या ठिकाणीं वेळ कसा घालवीत असेल! वगैरे प्रश्न आपोआप चंद्रवर्माच्या मनांत आले. कदाचित येथें सुद्धां कोणी मांत्रिक तर रहात नसेल! ह्या विचारानें तो थोडा घाबरला पण तशा त्या ठिकाणीं तो काय करूं शकणार!

तो धैर्यानें पुढें सरसावला व गाडगीं मडकीं पाहिलीं. इकडे तिकडे कांहीं माणसाची हाडें तर दिसत नाहींत ना. म्हणून लक्ष पूर्वक पाहिलें. तो पाठमोरा बसला होता. तोंच त्याच्या कानावर हे शब्द पडले— "जसा आहेस तसाच्या तसाच बसून रहा. जरा जरी हाललास किंवा मागें वळून पाहिलेंस तर भाला पाठींत बसलाच म्हणून समज. प्रथम माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे."

चंद्रवर्माच्या अंगाला दरदरून घाम सुटला. कोण असावा हा! त्यानें खरोखरच भाला रोखला आहे काय! मागें वळल्यास म्हटल्याप्रमाणें तो खरोखरच आपला अंत

करील काय, ह्याविषयीं त्याला कांहींच कल्पना करवेना. आपल्याला कोणाच्या प्रश्नांस उत्तरें द्यावयाचीं आहेत तेंहि कोडें उलगडणें अशक्य होतें. पण प्रसंगावधान राखून तो म्हणाला— "मी तुझा शत्रु नाहीं, मित्र आहें. मला पाहिल्यावर तुला ह्याची खात्री पटेल."

"तूं आणि माझा मित्र! शक्यच नाहीं." मागें असलेला मनुष्य म्हणाला. नंतर त्यानें विचारलें— "तें राजाचे सैनिक कोठें आहेत?"

"राजाचे सैनिक! मी तर ह्या जंगलांत एकटाच भटकतों आहें. कुत्र्याच्या त्या सांखळीनेंच खरोखर आज माझ्यावर कृपा

केली आहे. नाहीतर मी केव्हांच त्या कुण्याच्या आहारीं पडलों असतों. तोच रस्ता दाखवीत मला ओढत येथपर्यंत घेऊन आला." चंद्रवर्मानें सांगितलें.

"होय, त्या सांखळीमुळेंच तुझे प्राण वांचले, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. माझा मुलगा त्या कुण्याच्या गळ्यांत सांखळी घालून त्याला बरोबर घेऊन ह्या सार्‍या जंगलांत हिंडत असे. पण राजाच्या शिपायांनीं जेव्हां त्याला पकडून नेलें तेव्हां ती सांखळी कोठें तरी पडून गेली. कुण्यानें तुझ्या हातांत सांखळी पहिल्यावर अनुमान केलें कीं तूं त्याच्या मालकाचा मित्र असशील. आणि म्हणूनच तुझे प्राण वांचले. बरें आतां सांग, माझा मुलगा जिवंत आहे, कीं राजानें त्याला मारविलें!" त्या व्यक्तीनें विचारलें.

चंद्रवर्मा विचारांत पडला. त्याला त्यांतील कांहींच माहीत नव्हतें, पण त्या माणसाच्या बोलण्यावरून त्यानें एवढें ताडलें कीं ह्याच्या मुलाला कोणा राजाच्या सैनिकांनीं पकडून नेलें आहे. आणि तेथें त्याचा छळ होत असला पाहिजे. हें सर्व असलें तरी आल्या प्रसंगाला कसें तोंड द्यावें. ह्या विचारांत तो होता. इतक्यांत त्याला एक युक्ति सुचली. तो म्हणाला—"आपण कोण आहांत हें मला माहीत नाहीं. आणि कोणत्या राजाच्या सैनिकांनीं आपल्या मुलाला पळवून नेलें आहे त्यांलाहि मी ओळखत नाहीं. आपण विनाकारण केवळ गैर समज करून माझ्यावर संशय करीत आहांत. ही माझी तल्वार. घ्या ही आपण, म्हणजे आपल्याला माझ्यापासून भितीचें कारण राहणार नाहीं. मग आपण मोकळेपणानें बोलं."

चंद्रवर्मानें आपली तल्वार पुढें करतांच त्या माणसानें ती हिसकावूनच घेतली व म्हणाला—"ठीक. वळ आतां मागें. पण तरी सुद्धां लक्षांत ठेव, जरा जरी गडबड केलीस तर जिवंत राहाणार नाहींस."

चंद्रवर्माच्या जिवांत जीव आला. त्यानें मागें वळून पाहिलें. त्याच्या समोर एक सत्तर वर्षांचा म्हातारा उभा असल्याचें त्याला दिसलें. त्याचे केस आणि दाढी अगदीं अंबाडी सारखी पांढरी झाली होती. तोंडावर सुरकुत्या पडल्या होत्या. डोळे लाल होते. त्याच्या एका हातांत भाला व दुसर्‍या हातांत तल्वार होती.

चंद्रवर्मा आपलें सर्व धैर्य एकवटून चेहेर्‍यावर निर्भयता दाखवून म्हणाला—"मी

राजसैनिक नाहीं. उलट एकदां मीच एका देशाचा राजा होतों. पण दैवगतीनें आज जंगलांत भटकत आहें. आपण म्हणतां तसें कोणी व कोणत्या राजाच्या आज्ञेनें आपल्या मुलाला पकडलें आहे ! कोठें आहे त्याचें राज्य !"

"तूं आतां कोणाच्या राज्यांत आहेस ! हें सुद्धां तुला माहीत नाहीं ! आश्चर्य आहे." म्हातारा म्हणाला.

चंद्रवर्मानें नकारार्थी मान हलविली. क्षण भर म्हाताऱ्यानें त्याला निरखून पाहिलें आणि डोळे विस्फारून व थोडी मान डोलवून तो म्हणाला—"तुझ्या बोलण्यावरून आणि कपड्यावरून खरें. वाटतें आहे तूं म्हणालास त्याप्रमाणें खरोखरच तुझें राज्य गेलें असेल तर तें परत मिळविण्यास मी तुझी मदत करीन. पण तूंहि मला मदत करशील असें वचन दे."

"माझ्याकडून आपण कशा तऱ्हेच्या मदतीची अपेक्षा करतां !" चंद्रवर्मानें विचारलें.

"रुद्रपुरचा राजा शिवसिंह माझ्या मुलाला पकडून घेऊन गेला आहे. त्याच्या सैनिकांपासून लपत छपतच मी येथें राहात आहें. पण अशा तऱ्हेनें फार दिवस राहूं शकेन असें मात्र वाटत नाहीं. तो मला पकडण्याच्या टोहांत आहे. जर त्यानें आतांपर्यंत माझ्या मुलाला मारून टाकलें असेल तर आपण कांहीं करूं शकणार नाहीं आणि जर नसेल तर मी त्याला संतुष्ट करण्यासाठीं 'कांशाच्या किल्ल्याचा' मार्ग दाखवीन." म्हातारा म्हणाला.

"कांशाचा किल्ला !" चंद्रवर्मानें आश्चर्यानें म्हटलें. "कांशाच्या किल्ल्यासंबंधी लहानपणीं मी ऐकलें होतें. तेव्हां मोठीं माणसें सांगत असत कीं कांशाचा किल्ला कुठें तरी

पश्चिमेच्या बाजूला समुद्र किनाऱ्यावर आहे. तो किल्ला शोधण्याचा कोणी प्रयत्न केला आणि जर त्याला तिकडे जाण्याचा रस्ता मिळालाच तर मनुष्य जिवंत परत येत नसे. त्या साठींच आपल्याला तो मार्ग माहीत आहे म्हणालांत म्हणून मला आश्चर्य वाटलें."

"होय. आश्चर्याची गोष्ट तर खरीच." असें म्हणत म्हातारा मान खालीं करून विचार करूं लागला.

थोड्या वेळानें त्यानें डोकें वर उचललें. चंद्रवर्माच्या नजरेला नजर भिडवून म्हणाला—"कांशाचा किल्ला कुठें आहे हें तर तुला माहीतच आहे. तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें खरोखरच त्याचा मार्ग शोधून काढण्यांत पुष्कळ आपले लोक प्राण गमावून बसले आहेत. जो कोणी त्या वाटेला जाई तो मारला जात असे, हें अगदीं खरें आहे."

"असेंच तर आम्हीं ऐकलें होतें."

ह्यावर म्हातारा स्मित करून म्हणाला—"मला पण आश्चर्य वाटत आहे कीं कांशाच्या किल्ल्यासंबंधी तुला हें सर्व कसें माहीत आहे ! माझ्याजवळ त्याच्या वाटेचा नकाशा आहे आणि तो आमच्या पूर्वजां-

पैकीं कोणीतरी मिळविलेला आहे. ही गोष्ट रुद्रपूरच्या राजाला माहीत आहे. म्हणूनच तो मला पकडूं पाहात आहे. त्याच्या शिपायांचा डोळा चुकवून मी रानोमाळ भटकत आहें. त्यानेंच माझ्या मुलाला पकडून नेलें. कांशाच्या किल्ल्यांत हजारों रत्न राशी आहेत. त्यांतील कांहीं हिस्सा मला देण्याचें जर त्यानें कबूल केलें तर मी त्याला तो नकाशा दाखवीन. त्या साठींच तुझ्या मध्यस्थीची मला आवश्यकता आहे. सर्वांत अगोदर माझा मुलगा देव ह्याची सुटका केली पाहिजे. ह्या सर्व कामासाठीं मला

तुझी मदत मिळाली तर मी माझ्या हिस्स्यांतील कांहीं वांटा तुलाहि देईन. त्या द्रव्याच्या बळावर तू सैन्य जमवून आपलें गेलेलें राज्य परत मिळव."

म्हाताऱ्याच्या बोलण्यावरून तो साधासुधा माणूस नसून पक्का कावेबाज आहे हें चंद्रवर्मीला कळून चुकलें होतें.

"आपली अट मला एकदम मान्य. बरें पाहूं दे तरी कांशाच्या किल्ल्याच्या रस्त्याचा नकाशा!" चंद्रवर्मानें विचारलें.

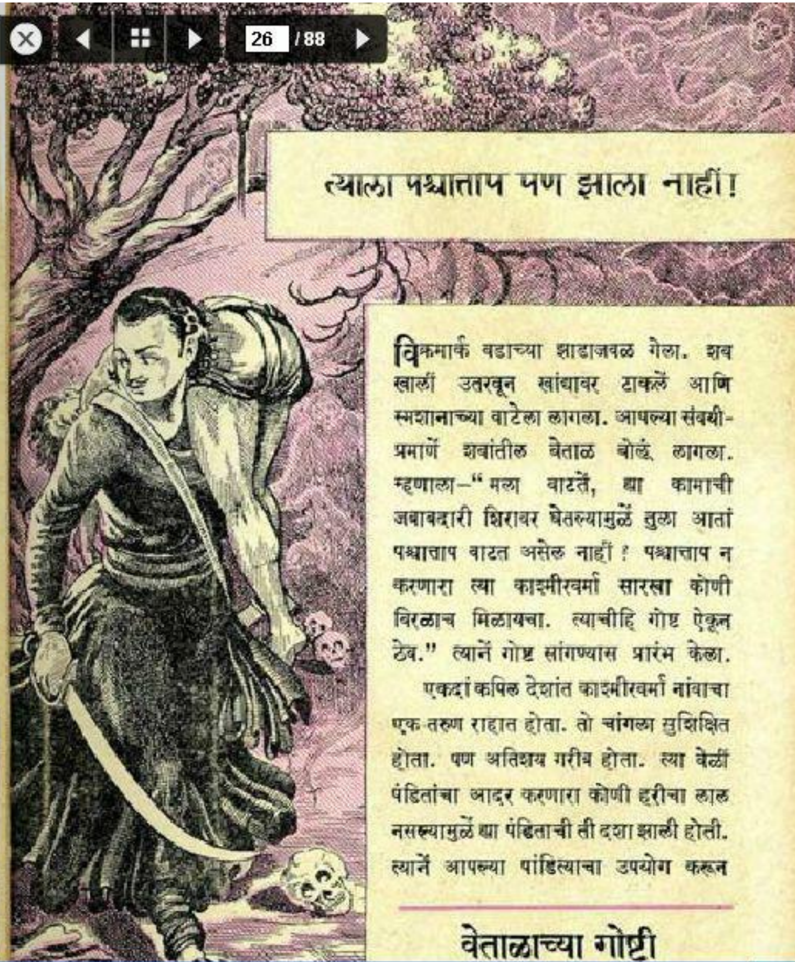
म्हातारा चंद्रवर्मावर खुश झाला. त्यानें त्याची पाठ थोपटली. त्याच्याकडे पाहात तो त्याला कांहींतरी सांगूं लागणार तोंच बाहेर त्यांना कोणाची तरी चाहूल लागली. म्हाताऱ्यानें डोकावून पाहिलें तर त्याला राजाचे शिपाई येत असल्याचें दिसलें. तावडतोब मागें वळून तो म्हणाला—"राजाचे शिपाई इकडेच येत आहेत. जर त्यांनीं माझ्या मुलाच्या केसालाहि धक्का न लावण्याचें वचन दिलें तर मी त्यांची भेट घेईन. तसेंच त्या किल्ल्यांतील संपत्तीचा किती हिस्सा मला देणार तेंहि विचारून वचन घेऊन ठेव." एवढें सांगून तो झोपडी बाहेर पडून जंगलांत घुसला व अदृश्य झाला.

म्हातारा आपल्याला संकटांत टाकून निघून गेला. त्याच्या धूर्तपणाचें चंद्रवर्मीला आश्चर्य वाटलें. संकटाला तोंड तर द्यायचेंच आहे. पण कसें? ह्या विचारांत तो पडला.

थोड्याच वेळांत सैनिकांनीं झोपडीला वेढा दिला. दरवाज्याशीं येऊन त्यांचा सरदार ओरडला—"आंत कोण असेल त्यानें बाहेर यावें. जरा जरी पळून जाण्याचा प्रयत्न केला तर हा भाला जाईल आरपार, लक्षांत असूं दे." चंद्रवर्मा निर्भयपणें झोपडीच्या बाहेर येऊन उभा राहिला व सर्व सैनिकांकडे आश्चर्य मुद्रेनें पाहूं लागला. (पुढें चालू)

त्याला पश्चात्ताप पण झाला नाहीं!

विक्रमार्क वडाच्या झाडाजवळ गेला. शव खालीं उतरवून खांद्यावर टाकलें आणि स्मशानाच्या वाटेला लागला. आपल्या संवयीप्रमाणें शवांतील वेताळ बोलूं लागला. म्हणाला—"मला वाटतें, ह्या कामाची जबाबदारी शिरावर घेतल्यामुळें तुला आतां पश्चात्ताप वाटत असेल नाहीं? पश्चात्ताप न करणारा त्या काश्मीरवर्मा सारखा कोणी विरळाच मिळायचा. त्याचीहि गोष्ट ऐकून ठेव." त्यानें गोष्ट सांगण्यास प्रारंभ केला.

एकदां कपिल देशांत काश्मीरवर्मा नांवाचा एक तरुण राहात होता. तो चांगला सुशिक्षित होता. पण अतिशय गरीब होता. त्या वेळीं पंडितांचा आदर करणारा कोणी हरीचा लाल नसल्यामुळें ह्या पंडिताची ती दशा झाली होती. त्यानें आपल्या पांडित्याचा उपयोग करून

वेताळाच्या गोष्टी

चांगुलपणानें पैसे मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला पोटापुरते पैसे सुद्धां मिळूं शकले नाहींत. तेव्हां कोणत्याहि रीतीनें पैसे मिळावें असें त्यानें ठरविलें. तो चोरीमारी, किंवा जुगारीनें पैसे मिळवूं लागला. फुकटाच्या मिळकतीचा उपयोगहि ज्या प्रमाणें व्हायचा त्याच प्रमाणें होऊं लागला. तो नशेबाज आणि रंगेल बनला. ज्यांना ह्याचें पांडित्य माहीत होतें ते ह्याला नांवें ठेवीत. पण ह्यानें कधीं त्या लोकांची पर्वा केली नाहीं.

थंडीचे दिवस होते. स्मशानाजवळील झोपडींत कांहीं चोर जमले होते. तेथें ते खूप झिंगून पडले होते. जे अर्धवट गुंगींत होते, त्यांनीं जुगार खेळण्यास प्रारंभ केला. काश्मीरवर्मा पण तेथेंच होता. खेळतां खेळतां त्यांतील दोघांचें भांडण झालें. त्यांतील एक जण सारखा जिंकत चालला होता. म्हणून दुसऱ्याला राग आला. त्यांत जिंकणारा कुचेष्टेनें दुसऱ्याला हंसला. म्हणून तो जास्तच चिडला आणि त्यानें त्याच्या पोटांत एकदम सुरी खुपसली. त्याबरोबर तो तेथल्या तेथें मरून पडला. सर्व चोरांनीं तेथून पाय काढला. त्यावेळीं त्यांनीं थंडीवाऱ्याची परवा केली नाहीं आणि सर्व आपापल्या घरीं गेले. काश्मीरवर्मा मात्र त्या प्रेताजवळच बसून राहिला.

प्रेताजवळ बसून तो विचार करूं लागला. हत्या म्हटली कीं त्याच्यासाठीं कोणी तरी फांसावर चढणारच. ह्या प्रेताजवळ जर मी सांपडलों तर मलाच कदाचित तें शासन मिळेल." त्याच्या अंगाचा थरकांप झाला आणि दरदरून घाम सुटला. आतां येथें राहातां उपयोगी नाहीं. असा विचार येतांच तो झोपडीच्या बाहेर आला आणि शहराच्या दिशेनें वाट चालूं लागला. कोठें तरी एकाद्या घराच्या पडवींत किंवा रस्त्यावरील ओट्यावर रात्रभर पडून राहावें असा त्यानें विचार केला. वाटेंत कोठें गस्त घालणारे पोलीस दिसले कीं तो घराच्या आडोशाला लपत होता.

काश्मीरवर्मा शेवटीं आपल्या एका जुन्या मित्राच्या घरीं येऊन पोहोंचला व त्यानें त्याचें दार ठोठावलें. "कोण आहे!" आंतून आवाज आला.

"मी काश्मीरवर्मा. जरा दार उघड. मी पाहाटेपर्यंत येथेंच विश्रांति घेऊन लगेच निघून जाणार आहें." काश्मीरवर्मा म्हणाला.

बराच वेळ झाला आंतून कांहीं उत्तर मिळालें नाहीं. तेथून तो थोड्या अंतरावर असलेल्या दुसऱ्या एका मित्राकडे गेला. तेथेंहि त्याचें नांव ऐकल्यावर त्याला दार उघडलें नाहीं.

आपल्याला कोणी दार न उघडलेलें पाहून त्याच्या मनांत तऱ्हेतऱ्हेचे विचार आले. "नीच आहेत हीं माणसें. हीं मोठमोठीं घरें काय मेल्यावर आपल्या बरोबर का घेऊन जाणार आहेत? थंडीनें मरणाराला थोडा वेळ तरी आश्रय द्यायला काय हरकत आहे? उपाशीं मरणाराला घांसभर अन्न नाहीं कीं गरजवंताला मदत नाहीं. काय करावयाची आहे एवढी मोठी दौलत जमवून." थंडींत कुडकुडत विचार करीत तो चालला होता.

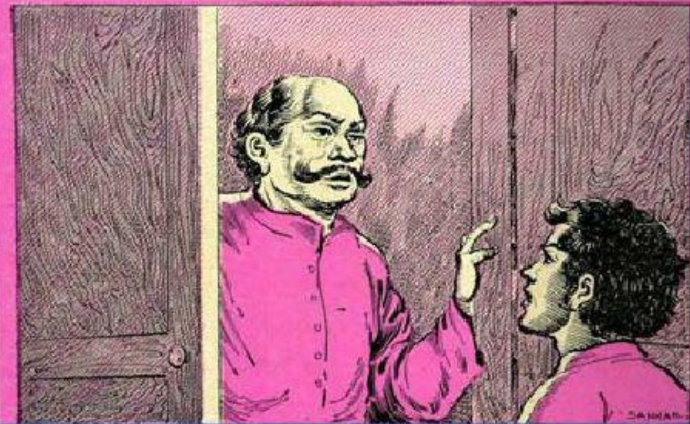
त्यानें थंडीच्या दिवसांत घरादारांशिवाय रस्त्यावर राहणाऱ्या पोराबाळांना मरतांना पाहिलें होतें. ती आठवण होऊन त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहिला. त्याला वाटलें, आपल्याला सुद्धां आज तसेंच मरावें लागणार. तसें मरण्याची त्याची इच्छा नव्हती. त्याला उपाय म्हणून चोराप्रमाणें एकाद्या घरांत घुसण्याचा विचार त्याच्या मनांत आला.

समोरच एक मोठा वाडा त्याला दिसला. त्या वाड्यांतील स्वयंपाक घरांत शिरण्याचा त्यानें विचार केला. म्हणजे तेथें कांहीं तरी खायलाहि मिळेल. ऊब पण असेल. तेथेंच रात्र काढावी आणि पाहाटे चार चांदीचीं भांडीं घेऊन पसार व्हावें.

आंत शिरण्यासाठीं वाड्याच्या भोंवतीं फिरून त्यानें पाहिलें. पण आश्चर्य, त्याला आंत लख्ख प्रकाश दिसला. म्हणून त्यानें आपला बेत बदलला. चोरा-प्रमाणें जाण्यापेक्षां सरळ जावें असें त्याला वाटलें. त्यानें दार ठोठावलें. आंतून एक रुबाबदार आणि थोडा वयस्क माणूस आला. त्यानें दार उघडलें आणि त्याला पाहून म्हणाला–"आत्तां दार ठोठावून येण्याची काय गरज ?"

"महाराज, थंडीनें आणि भुकेनें प्राण अगदीं कंठाशीं आले आहेत." तो म्हणाला.

"ये आंत." असें म्हणून तो माणूस त्याला घेऊन स्वयंपाक घरांत आला. घरांत त्याच्या शिवाय कोणीहि नसल्यानें त्यानेंच त्याला वाढलें. जेवत असतां त्यानें चारी बाजूला नजर फिरवली. एका मोठ्या कपाटांत बरीचशी चांदीचीं भांडीं त्याला दिसलीं.

तो मनांत म्हणाला–"ह्यांतील एकादें भांडें जरी उचलून नेलें तरी पुरें."

काश्मीर वर्मा जेवत असतां घर मालकानें त्याला विचारलें. म्हणाला–"बाबा, तुझ्या कपड्यावर हे रक्ताचे डाग कसे ?"

"तें काम माझें नव्हे. चोरांचोरांत मारा-मारी झाली. त्यांत एक जण मारला गेला. त्या प्रेताची कल्पना आली तरी भीति वाटते." काश्मीर वर्मा म्हणाला.

"साधें प्रेत पाहिलें कीं तुला भीति वाटते ? मी पुष्कळ प्रेतें पाहिलीं आहेत. मी किती तरी लढाया लढलों आहें. माझें नांव जगवीर. ऐकलें असशील कदाचित माझें नांव ? बरं, पण तूं कोण ?" त्यानें विचारलें.

"माझें नांव काश्मीर वर्मा. मी व्याकरण, तर्क आणि कायदा ह्या तिन्ही विषयांचा पंडित, म्हणजे पदवीधर आहें आणि चोरी करून पोट भरणें हा माझा धंदा आहे." वर्मानें सांगितलें.

"असा सुशिक्षित असून चोरीचा धंदा करतोस ?" मालकानें आश्चर्यानें विचारलें.

"मग त्यांत काय झालें. तुम्हीं नाहीं का योध्यांना मारतां, लुटतां ?" काश्मीर-वर्मानें विचारलें.

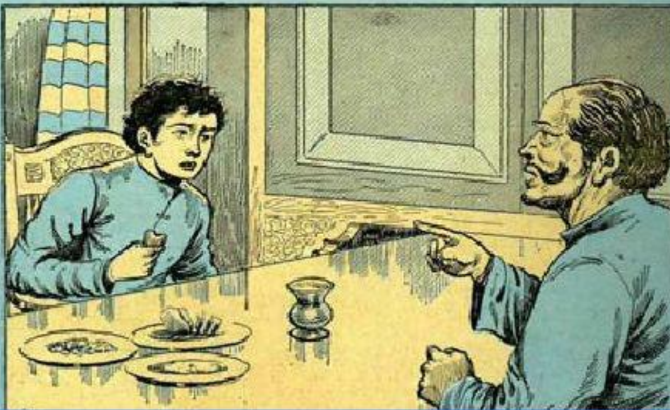
"योद्धा आणि चोर यांची बरोबरी कशी होईल. योद्धा आपल्या देशासाठीं, धर्मासाठीं, प्रतिष्ठेसाठीं आपले प्राण तळहातावर घेऊन लढतो आणि चोर फक्त आपल्या स्वार्था-साठींच चोरी करतो." जगवीरवर्मा म्हणाला.

"चोरांना सुद्धां आपल्या प्राणाचे भय असतेंच. योद्धे एक दुसऱ्याला मारतात. चोरांना तसें दुसऱ्याला मारतां येत नाहीं. त्याच्या अगोदरच त्यांना फांसावर चढवलें जातें." काश्मीरवर्मा म्हणाला.

"सैनिक प्रजेचें रक्षण करतात. चोर प्रजेचें नुकसान करतात." जगवीर म्हणाला.

"त्या बाबतींत जरा शंका असते. एखाद्या शेतकऱ्याला विचारून पाहा, त्याला कोणाचें जास्त भय वाटतें, सैन्यांतील शिपायांचें का चोरांचें ! म्हणजे खरी गोष्ट लक्षांत येईल. चोर सैनिकाप्रमाणें एखाद्याचा अपमान नाहीं करीत." काश्मीरवर्मा म्हणाला.

"पण मलाच पाहा कीं सैन्यांत असून सुद्धां मी किती धन, मान व कीर्ति मिळविली आहे. सर्वजण माझा आदर करतात. नाहीं तर तूं, एक फटिंग भिकारी. नाहीं घर नाहीं दार! एवढेंच नाहीं तर खाण्याची सुद्धां भ्रांत. तुझा मान किती आहे हें तुलाच ठाऊक. शिकाऱ्या-

च्या भितीनें पळत सुटणाऱ्या त्या लांडग्या-प्रमाणें आहे तुझी स्थिति." जगवीर म्हणाला.

तोंपर्यंत काश्मीरवर्माचें जेवण झालें होतें. तो म्हणाला—"महाराज, आपल्या दोघांत जर कांहीं फरक असेल तर तो फक्त पैशाचाच. जर आपल्याजवळ असलेले धन माझ्याजवळ असतें तर मीहि महा योद्धा झालों असतों. आणि आपण सुद्धां गरीब असतां तर चोरी केली असतीत. असें नका समजूं कीं चोरांच्या मनांतील मनुष्यता अगदीं नष्ट होते. आपण मला आंत बोला-वून जेवावयास वाढलें त्या बद्दल मी फार आभारी आहें. आणि मला जर चोरीच करावयाची असेल तर मी आपला गळा दाबून हें सर्व सोनें, चांदी अगदीं सहज घेऊन जाऊं शकेन. आपण म्हातारे आहांत, एकटे आहांत, मी अजून तरूण आहें. माझ्या रक्तांत खुमखुमी आहे. परंतु मी आपल्या केसालाहि धक्का लावणार नाहीं."

हें ऐकून जगवीरवर्माला फार राग आला. तो एकदम ओरडून म्हणाला—"हलकटा ! तुला माणसां माणसांतील फरक सुद्धां कळत नाहीं. काय उपयोग तुझ्या पांडित्याचा. तुला आंत येऊं दिलें हीच मी मोठी चूक केली.

जेवण तर झालेंच, पण आतां तूं एक क्षण भर देखील येथें थांबूं नकोस. चल चालता हो."

ह्या वेळे पर्यंत पाहाट होऊं लागली होती. काश्मीरवर्मा तावडतोब उठला व म्हणाला—"आपल्याला कीर्ति मिळाली असेल, पण आपली मति मात्र गेलेली दिसते आहे." आणि तो बाहेर निघून गेला.

वेताळानें इतकी गोष्ट सांगून राजाला विचारलें कीं काश्मीरवर्मा धंदेवाईक चोर आहे, त्याचे मित्र चोर जुगारी आहेत. त्याला घरदार नाहीं. धन-दौलत नाहीं. कोणी त्याला आपला म्हणणारा नाहीं. भुकेच्या ओठीं अन्न घालणाराहि कोणी नाहीं. मग त्याला एवढा अभिमान कसला? त्याला वास्तविक परिस्थितीचा पश्चात्ताप कसा नाहीं वाटत. आपल्याहून गुणानें, विद्येनें थोर असतील त्यांचा आदर कां नाहीं करीत! जर उत्तर माहीत असून सांगितलें नाहींस तर तुझें डोकें फुटेल."

"ज्याला मरायची इच्छा नसते त्याला कसें तरी जगण्यावांचून उपाय नसतो. आणि जगण्यासाठीं जें काय करावें लागतें तें सर्व त्यानें केलें होतें. म्हणून त्याला आपल्या वागण्याची लाज वाटली नाहीं. ज्याला चांगुलपणानें जगतां येणें शक्य असतें, परंतु जो तसें जगत नाहीं त्यालाच पश्चात्ताप होतो. त्याला जगवीरवर्मा बद्दल जरासुद्धां आदर वाटला नाहीं. त्याचें कारण म्हणजे युद्ध करणाराबद्दल त्याला सहानुभूति कधीं वाटत नव्हती. जगवीरवर्माला चोराबद्दल जितका तिटकारा वाटत होता तितकाच तिटकारा काश्मीरवर्माला सैनिकाबद्दल वाटत असे. म्हणूनच त्यानें त्याच्याबद्दल कृतज्ञता तर दाखवली. परंतु त्याच्या मोठेपणाला मान देऊं शकला नाहीं." विक्रमार्क म्हणाला.

ह्या प्रमाणें राजाचें मौन सुटतांच वेताळ शवासह त्या पूर्वीच्या वडाच्या झाडावर जाऊन लटकूं लागला. (कल्पित)

यौगन्धरायची प्रतिज्ञा

उदयन वत्स देशाचा राजा होता. त्याला हत्तीच्या शिकारीचा अतिशय नाद होता. एकदां तो शिकारीसाठीं विन्ध्य पर्वतावर गेला होता. त्यावेळीं त्याचा मंत्री यौगन्धराय याला त्याच्या हेरांनीं येऊन सांगितलें कीं प्रद्योत राजानें नागवनांत एक मायावी हत्ती करून ठेवला आहे आणि त्यांत कांहीं सैनिकांना बसविलें आहे. त्या हत्तीचा आकार रंग सर्व विचित्रच आहे. त्या हत्तीबरोबर इतर साधे हत्तीहि आहेत. उदयन राजाला पकडण्यासाठींच प्रद्योत राजानें हें कारस्थान रचलें आहे. असेंहि त्यांनीं सांगितलें.

ही गोष्ट राजाला कळविण्यासाठीं यौगन्धरायनें सालक नांवाच्या एका दूताला एक चिठ्ठी दिली व म्हणाला—"महाराज उद्यां वेणुवनांतून नागवनांत जाण्यासाठीं निघतील. निघण्या पूर्वीं ही बातमी त्यांना मिळाली पाहिजे. कसें तरी करून महाराजांना पकडावें म्हणून प्रद्योतनें हा डाव टाकला आहे. लवकर जा."

यौगन्धराय दूताला निरोप देत होता तेवढ्यांत महाराज उदयनचा संरक्षक हंसक तेथें आला. त्याच्या कडून यौगन्धरायला कळलें कीं महाराज आदल्या दिवशींच कांहीं शिकारी व नोकर यांच्या बरोबर एका पाऊल वाटेनें नागवनांत पोहोंचले आहेत. हा मार्ग जवळचा होता तरी फार धोक्याचा होता. हिंस्र पशु त्या वाटेनें नेहमीं वावरत असत. नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यावर पोहोंचल्यावर ती पार करून महाराज महगम्भीर पर्वतावर गेले. तेथें एका डबक्यांत कांहीं हत्ती चिखल अंगावर उडवून घेत असलेले दिसले.

उदयन राजा तें दृश्य पाहाण्यांत गर्क झाला होता, इतक्यांत एका सैनिकानें सांगितलें कीं तेथून दोन मैलांवर एक विचित्र हत्ती

आहे. त्याचे दांत व नखें सोडून सर्व अंग निळ्या रंगाचें आहे. तो तेथील सागवानाच्या जंगलांत हिंडत आहे.

राजाचा संरक्षक पुढें म्हणाला—"राजाला तें खरेंच वाटलें आणि त्या सैनिकानें जणुं गजश्रेष्ठ कुवलयालाच पाहिलें आहे, असें समजून त्याला बक्षीस म्हणून सोन्याची कंठी दिली. नंतर राजा आपल्या नोकरांना व शिकाऱ्यांना तेथेंच थांबण्यास सांगून एकटाच हत्तीच्या शोधार्थ निघाला. तो वीणेच्या संगीतानें हत्तीला वश करून आणण्यासाठीं आपली वीणा घेऊन गेला."

"उदयन राजा एका घोड्यावर बसून गेला. त्याच्या मागून वीस निवडक शिपाई त्याच्या रक्षणार्थ म्हणून धांवले. दोन मैल गेल्यावर खरोखरच तेथें त्याला तो विचित्र हत्ती दिसला.

"राजाला पाहतांच प्रद्योतनें उदयनला व त्याच्या लोकांना घेरलें. उदयन चांगला योद्धा. त्याचे नोकर सुद्धां तयार होते. ते सर्व संध्याकाळपर्यंत लढत राहिले. शेवटीं दमलेला उदयन मूर्छा येऊन पडला. तेव्हां त्याला प्रद्योतनें पकडलें."

हंसक म्हणाला—"मी सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहिला आहे. राजाला बऱ्याच जखमा झाल्या होत्या. त्याला पालखींत घालून प्रद्योत उज्जयिनीला घेऊन गेला. आम्हां मूठभर लोकांच्या मदतीनें त्यांचें रक्षण होणे शक्य नव्हतें म्हणून मी वृत्त कळविण्यासाठीं येथपर्यंत पळत आलों."

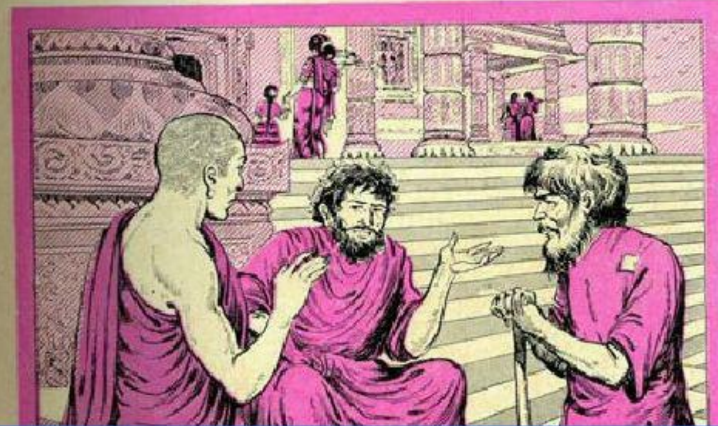
वृत्त ऐकतांच अंतःपुरांतील सर्व स्त्रिया रडूं लागल्या. त्यांचा आक्रोश ऐकून यौगन्धरायणें प्रतिज्ञा केली. म्हणाला—"मी राजाला सोडवून आणलें नाहीं तर नांवाचा यौगन्धराय नाहीं."

त्याच वेळीं आंत ब्राह्मण जेवत होते त्यांतील एका अर्धवट ब्राह्मण म्हणाला—

यौगन्धरायानें त्या ब्राह्मणाचे कपडे चढविले आणि वेड्याचें सोंग घेऊन तो घराबाहेर पडला. विदूषक वसन्तक भिकारी झाला आणि रूपवन्त मंत्री बौद्ध श्रमणाचा वेश करून त्याच्या बरोबर निघाले.

त्यांचा डेरा उज्जयनींत कात्यायिनी मंदिरांत होता. एक दिवस वसन्तकानें येऊन सांगितलें कीं आपल्या राजाच्या सर्व जखमा भरल्या आहेत. आतां तो नित्यनियमानें अंघोळ व नित्यकर्मे करूं लागला आहे. राजा प्रद्योतानें त्याची फार चांगली व्यवस्था ठेवली आहे.

"आतां उगीच दिवस घालविण्यांत अर्थ नाहीं. उद्यांच राजाची सुटका करून घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करूं. नलगिरि हत्तीच्या संबंधी सर्व बातमी मी काढली आहे. त्याला कुठें बांधतात, काय खायला घालतात आंघोळीला कोठें नेतात. कोठें निजवितात वगैरे सर्व माहिती मी आणली आहे. हत्तींना आगीची भीति वाटते. म्हणून उद्यां गजशाळेला आग लावली कीं सर्व हत्ती घाबरून सैरावैरां पळूं लागतील. त्यांना आणखी बिथरविण्यासाठीं देवळांतून मोठमोठ्यानें ढोलढमारे वाजवूं. गांवांत हत्तींचा गोंधळ माजला कीं

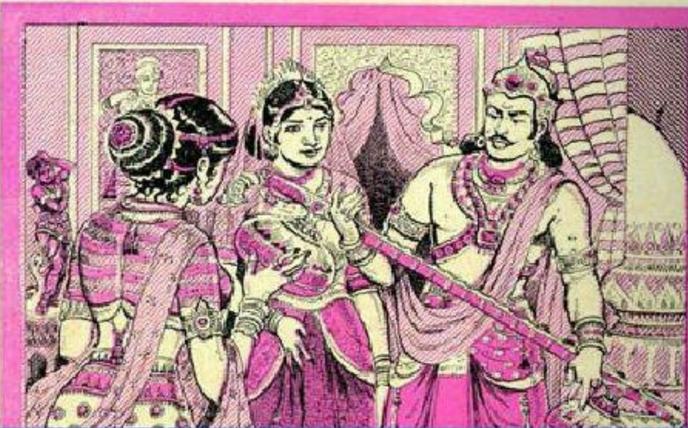
तेव्हां तो ज्या वीणेच्या नादानें हत्तींना वश करी ती 'घोषवती' वीणा सुद्धां सेवकांनीं आणली आणि राजा प्रद्योताच्या स्वाधीन केली. त्यानें ती वीणा आपल्या मुलीला दिली.

एक दिवस राणी सहज राजाला म्हणाली– वासवदत्तासाठीं इतक्या राजांच्या मागण्या आल्या, त्यांनीं आपापले दूत पाठविले. परंतु या वत्स देशाच्या राजानें कोणासहि पाठविलें नाहीं, पाहिलेंत !"

"तो मोठा घमेंडखोर आहे. आपण भरत वंशाचे आहोंत, वेदविद्येंत पारंगत आहोंत, वादन संगीतांत प्रवीण आहोंत, तरुण आहोंत सुंदर आहोंत, पराक्रमी आहोंत वगैरे गोष्टींचा त्याला फाजील गर्व आहे." राजा म्हणाला.

"आपल्या जावयांत जे गुण असावयाला हवेत ते सर्व गुण त्यांच्या ठिकाणीं दिसत आहेत." राणी म्हणाली.

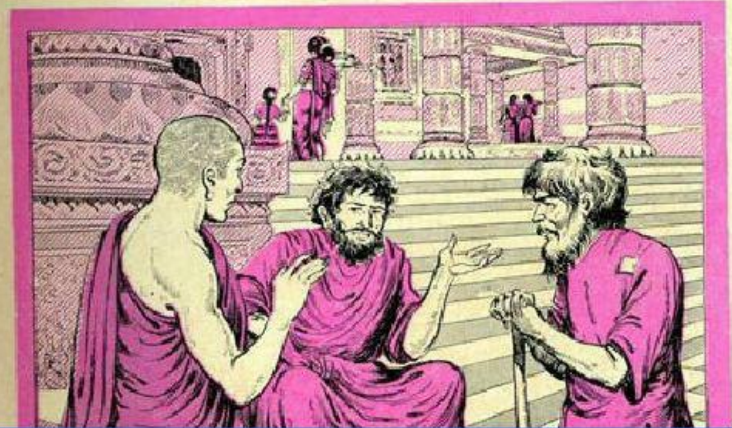
राजाला आंतून क्रोध येत होता. स्वतःला कसें तरी आवरून रुक्ष स्वरांत तो फण-कारून म्हणाला–"जो आपलें म्हणणें मान्य करीत नाहीं. अशा शत्रूची तूं स्तुति का करीत आहेस ? मला नको ऐकवूं तें सारें."

यौगन्धरायानें त्या ब्राह्मणाचे कपडे चढविले आणि वेड्याचें सोंग घेऊन तो घराबाहेर पडला. विदूषक वसन्तक भिकारी झाला आणि रूपवन्त मंत्री बौद्ध श्रमणाचा वेश करून त्याच्या बरोबर निघाले.

त्यांचा डेरा उज्जयनींत कात्यायिनी मंदिरांत होता. एक दिवस वसन्तकानें येऊन सांगितलें कीं आपल्या राजाच्या सर्व जखमा भरल्या आहेत. आतां तो नित्यनियमानें अंघोळ व नित्यकर्में करूं लागला आहे. राजा प्रद्योतानें त्याची फार चांगली व्यवस्था ठेवली आहे.

"आतां उगीच दिवस घालविण्यांत अर्थ नाहीं. उद्यांच राजाची सुटका करून घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करूं. नलगिरि हत्तीच्या संबंधी सर्व बातमी मी काढली आहे. त्याला कुठें बांधतात, काय खायला घालतात आंघोळीला कोठें नेतात. कोठें निजवितात वगैरे सर्व माहिती मी आणली आहे. हत्तींना आगीची भीति वाटते. म्हणून उद्यां गज-शाळेला आग लावली कीं सर्व हत्ती घाबरून सैरावैरा पळूं लागतील. त्यांना आणखी बिथर-विण्यासाठीं देवळांतून मोठमोठ्यानें ढोलढमारे वाजवूं. गांवांत हत्तींचा गोंधळ माजला कीं

त्यांना शांत करण्यासाठीं आपल्या राजाला सांगण्यांत येईल. अशा तऱ्हेनें महाराज बंदि मुक्त होतील व त्या वीणेच्या ध्वनीनें नलगिरी शांत होईल. मग त्या गजराजावर बसूनच आपले महाराज कोणाला कळविल्या शिवाय कौशाम्बीला जातील. ज्याला हत्तीच्या सहाय्यानें पकडलें गेलें त्याची सुटका हत्तीकडूनच होऊं दे. वसन्तक, आतां तूं मात्र आपला हा विचार महाराजांना नीट समजावून सांग. चला आटपा. लागा आपापल्या कामाला."

"पण समजा, वत्स राजाला हें पसंत पडलें नाहीं तर?" वसन्तक म्हणाला.

"कारण सांगतों. ह्या गेल्या गोकुळाष्टमीच्या दिवशीं वासवदत्ता मेण्यांतून दक्षिण मंदिराकडे चालली होती. ती कुमारी असल्यामुळें तिनें डोक्यावर पदर घेतला नव्हता आणि मेण्याचे पडदे देखील सोडले नव्हते. राजमार्गावर पाऊलभर पाणी झाल्यानें मेणा तुरुंगाच्या बाजूनें न्यावा लागला. विश्रांतीसाठीं म्हणून तुरुंगाच्या दाराशीं मेणा उभा करण्यांत आला. त्याच वेळीं महाराज तेथील अधिकाऱ्याच्या परवानगीनें मोकळ्या हवेंत हिंडण्यासाठीं बाहेर आले होते. त्यांनीं राजकुमारीला पाहिलें. मग काय, पलटलेंच पारडं." वसन्तकानें सांगितलें.

हें ऐकून यौगन्धरायाला थोडा राग आला आणि गम्मतहि वाटली. तो म्हणाला—"शरिरावरच्या जखमा बऱ्या होतां होतां एका मोठ्या जखमेनें हृदयांत विवर केलेलें दिसतें आहे. इकडे हातापायांत हतकडी बेडी असतां हे उपद्व्याप कसे सुचले?"

"आपण त्यांचे विश्वासू नोकर. त्या दृष्टीनें आपणांस जें करणें होतें तें आपण केलें. चला आतां उलट पावलीं परत जाऊं." वसन्तक म्हणाला.

"तूं बसंतकच का म्हणतो आहेस असें? अरे आपण त्याचे विश्वासांतले. मग अशा स्थितींत त्याला सोडून जातां येईल का?" यौगन्धरायानें विचारलें.

"बरं तर केस पिकेपर्यंत येथें असेच राहून दिवस काढूं या. माझी मुळीच हरकत नाहीं." वसंतक म्हणाला.

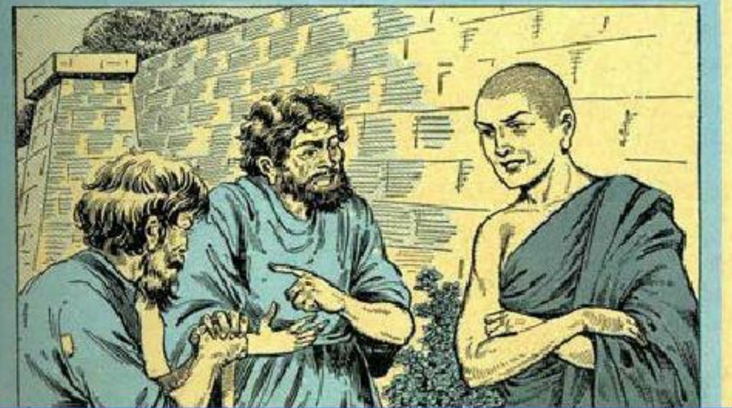
"होय. ती वेळ येईपर्यंत सुद्धां जर आपलें काम झालें नाहीं तर तसेंच करावें लागेल आपल्याला. प्रयत्न करणें सोडून देतां येणार नाहीं." यौगन्धराय म्हणाला.

"राजाला तुरुंगांतून आणि राजकुमारीला अंतःपुरांतून आणि दास्यांच्या घोळक्यांतून एकाच दिवशीं आणि एकाच वेळीं जेव्हां आपण बाहेर काढूं तेव्हांच हें काम जमेल. म्हणजे तें झाल्या सारखेंच." वसंतक म्हणाला.

"काय लाखाची गोष्ट बोललास वसंतक. छान युक्ति सुचविलीस. यौगन्धराय आतां कांहीं तरी डोकें लढवून घडवा भेट ह्या सुभद्रा अर्जुनांची." रूपवन्त म्हणाला.

"ओघानेंच आलें तें करणें." यौगन्धराय म्हणाला.

यौगन्धरायानें आपले शब्द खरे केले. त्यानें आपल्या एका सेवकाला वासवदत्ताच्या चंडवती हत्तीचा माहूत केलें. एक दिवस

त्या सेवकानें ताडीच्या दुकानांत जाऊन खूप ताडी प्यायल्या सारखें भासविलें. त्याच वेळीं वासवदत्ताच्या शिपायांनीं त्याला येऊन सांगितलें कीं राजकुमारी पुष्करणीवर स्नानाला जाणार आहे. हत्ती तयार कर. त्याच वेळीं वत्सराज उदयन वासवदत्तेला पळवून घेऊन गेला. हत्ती तयारच होता. ते दोघे त्यावर बसून निघून गेले.

राजा प्रद्योतचे सैनिक उदयनला पकडण्यासाठीं धांवले. तें पाहून यौगन्धरायनें आपला वेड्याचा वेश टाकून देऊन तलवार काढली. उदयन पळून जाईपर्यंत त्या एकट्यानें सर्व सैनिकांना थोपवून धरलें. पण एकटा किती वेळ लढणार. शेवटीं त्याची तलवार तुटली. निःशस्त्र होऊन तो शत्रूच्या ताब्यांत सांपडला.

यौगन्धरायला पकडल्यावर उज्जयिनीचा मंत्री भरत रोहक यानें त्याची भेट घेतली. तेव्हां यौगन्धराय म्हणाला—"पित्याच्या मृत्यूचा सूड घेणाऱ्या अश्वत्थाम्याप्रमाणें मी रक्तानें माखलों आहे."

"असो. कपट करून वर साळसूदपणा. छान." भरत रोहक म्हणाला.

"नकली हत्ती दाखवून वत्स राजाला आणणारे कोणी दुसरे होते तर?" यौगन्धरायनें व्यंग केलें.

इतक्यांत राजा प्रद्योतनें पाण्यानें भरलेला एक सुवर्ण कलश देऊन यौगन्धरायचा बहुमान केला. तो म्हणाला—"जें झालें तें चांगलेंच झालें. त्यामुळें नुकसान तर नाहींच, उलट लाभच झाला आम्हांला. मी आपल्या गुण-कौशल्याची वाहवा करतों."

यौगन्धरायानेंहि राजा प्रद्योतच्या थोर मनाचें कौतुक केलें. त्यानंतर उदयन व वासवदत्तांच्या मूर्ति राजवाड्यांत बसवून त्यांच्या लग्नाचा सोहळा करण्यांत आला.

अहंकार

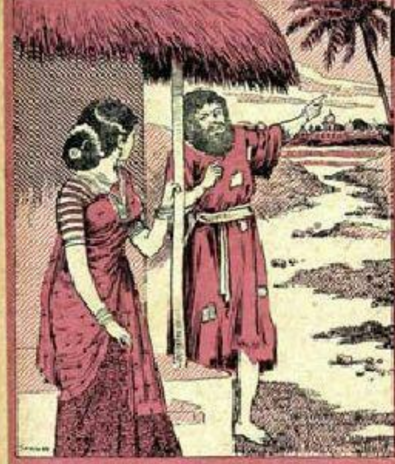
कलिंग देशाच्या राजाची मुलगी मैनावती फार सुंदर होती. आपल्या सौंदर्याचा तिला फार गर्व होता. ती उपवर झाल्यावर तिच्या लग्नासाठीं तिचा पिता वर संशोधन करूं लागला. त्यानें तिच्या योग्य राजकुमारांची चित्रें मागवून तिला दाखविलीं. परंतु तिला त्यांतील एक सुद्धां पसंत पडला नाहीं. शेवटीं राजानें एका शुभ मुहूर्तावर तिचें स्वयंवर ठेवलें.

देशोदेशींचे राजकुमार राजाच्या निमंत्रणाला मान देऊन ठरल्या दिवशीं तेथें जमले. स्वयंवरमंडप खचाखच भरला होता.

मैनावती हातांत वरमाला घेऊन आली. सर्वजण उत्सुकतेनें तिच्याकडे पाहात होते. हळूं हळूं ती एकेकाला पाहात निघाली. प्रत्येकाला पाहून त्याला कांहीं नांवें ठेवून ती पुढें जाई. कोणाला लट्ठ, कोणाला शेळपट कोणाला चेंडू, कोणाला बावळट, कोणाला काळा वगैरे म्हणून ती निघून गेली. सर्वांत शेवटीं एक राजकुमार बसला होता तो फार सुंदर व तेजस्वी होता. परंतु मैनावतीच्या गर्वांध डोळ्याला तें दिसलें नाहीं. त्याला नांवें ठेवायला कांहींच जागा नव्हती. म्हणून तिनें त्याला 'मिशावाला मेंढा' म्हणून नाकारलें.

स्वयंवर संपलें. सर्व निमंत्रित मंडळी आपापल्या घरीं निघून गेली. मैनावतीनें कोणासहि पसंत केलें नाहीं. त्यामुळें राजा काळजींत पडला कीं आतां काय करावें.

कांहीं दिवस गेले. एक दिवस राजानें मैनावतीला बोलाविलें आणि म्हणाला—"तुला आपल्या रूपाचा फार मद चढलेला दिसतो आहे. इतके राजकुमार आले. त्यांतील एकाला सुद्धां तूं पसंत केलें नाहींस!

काय एक सुद्धां तुझ्या योग्य नव्हता ! उद्यां सकाळीं जो कोणी भिक्षेकरी किंवा गायक राजवाड्याच्या दाराशीं प्रथम येईल त्याला मी कन्यादान करून मोकळा होईन." मैनावती घाबरली. आतां तिला कांहीं बोलायाला तोंड नव्हतें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं अगदीं पाहाटे एक भिकारी राजवाड्याजवळ येऊन गाणीं म्हणूं लागला. त्याच्या अंगावर फाटके कपडे होते. त्याची दाढी वाढलेली होती. कित्येक दिवस अंघोळ केली नसल्यानें त्याचे अंग गलिच्छ वाटत होतें. राजानें प्रथमच आज्ञा देऊन ठेवल्यामुळें राजाचे शिपाई त्याला राजवाड्यांत घेऊन आले.

भटजी तेथें तयारच होते. भिकाऱ्याला आंत आणल्यावर राजकुमारीला बोलावून राजानें कन्यादान केलें आणि तिचा हात त्या भिकाऱ्याच्या हातांत देऊन तिला त्याच्याबरोबर पाठवून दिलें. मैनावती खूप रडली कढली, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. राजाचें हृदय दगडासारखें झालें असल्यानें त्याला मुळींच पाझर फुटला नाहीं. त्यानें वरदक्षिणा म्हणून जांवयाच्या हातांत एक मोहोर ठेवली व म्हणाला—"जा आतां, आणि पुन्हां कधीं ह्या बाजूला येऊं नका."

मैनावती आपल्या दैवाला दोष देत त्याच्या पाठोपाठ चालली होती. थोडें चालत गेल्यावर तीं दोघें एका जंगलांतून जाऊं लागलीं. "हें जंगल कोणाच्या राज्यांतलें आहे ?" मैनावतीनें विचारलें.

"हें का ? मिशाळ मैंदा आहे ना ? त्या राजाचें आहे." त्या नंतर त्यांनीं शेतें बागा, गावें, पार केलीं आणि एका सुंदर शहरांत आलीं. हें सर्व त्याच मिशाळ मैंद्याचेंच असलेलें ऐकून मैनावतीला पश्चात्ताप वाटला. पण करते काय !

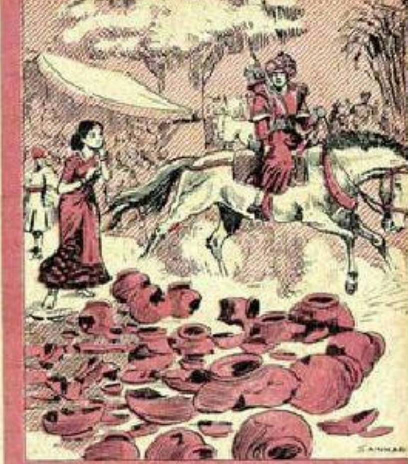
तो भिकारी मैनावतीला घेऊन एका झोपडीशीं येऊन थांबला. म्हणाला—"हें माझें घर, आतां आपलें म्हणायचें."

तीं दोघें तेथें राहूं लागलीं. दाढीवाला जंगलांतून वांबू आणीत असे आणि टोपल्या विणीत असे. मैनावतीला कामाची संवय नसल्यामुळें तिचीं बोटें दुखूं लागलीं.

"बुरडाचें काम तुला जमत नसेल तर शिवणाचें काम कर. माझे हे कपडे नीट शिवून रफू करून दे." दाढीवाला म्हणाला. पण तें हि काम कधीं केलेलें नसल्यानें तिच्या बोटांत सुया बोचून बोचून जाळें झालें. तिच्या नवऱ्याला दया आली. तो म्हणाला,—"खरंच, हें काम तुझ्या जोगें नाहीं."

दुसरे दिवशीं तिचा नवरा दाढीवाला कांहीं गाडगीं मडकीं घेऊन आला, व तिच्या डोक्यावर देऊन विकून येण्यास सांगितलें. तें घेऊन ती एके ठिकाणीं बसली. इतक्यांत एक घोडेस्वार आला. त्याची ठोकर लागून तिचीं सर्व मडकीं फुटलीं. काय करते बिचारी. हिरमुसलें तोंड करून घरीं गेली व आपल्या नवऱ्याला झालेली हकीकत सांगितली.

"हें काम सुद्धां तुझ्याच्यानें जमणार नाहीं. मला वाटतें राजाच्या घरीं स्वयंपाक

घरांत एकादें काम मिळालें तर पाहातों." तिच्या नवऱ्यानें सहानुभूति दाखवीत म्हटलें.

तिला हें काम तर जास्तच आपमानकारक वाटलें. पण तिला तें काम करावें लागलें. तेथें दिवसभर काम करून रात्रीं घरीं येतांना आपल्या नवऱ्यासाठीं ती थोडेंसें बांधून आणीत असे.

साधारण आठ दहा दिवस गेले असतील. तिला नोकरांचाकरांच्या तोंडी कळलें कीं राजाचें लग्न आहे. पण कोणाशीं केव्हां हें कांहीं कोणाला नीटसें माहीत नव्हतें. मैनावती मनांतल्या मनांत फार दुःखी झाली. नित्या-

प्रमाणें कामधाम संपवून ती घरीं जाण्यास निघाली. पण वाटेंत स्वयंपाकी म्हणाला– "आज आंगण किती छान सजवलें आहे. पाहा तरी. ती नाखुशीनेंच तें पाहावयास गेली. त्याच वेळीं मिशाळ मेंढा राजा स्वयंपाक्यावर ओरडला–"कोण आहे रे ती, अशी डोकावून डोकावून काय पाहाते आहे. तिला म्हणावें त्यापेक्षां एकादें नृत्यच करून दाखव."

राजाची आज्ञा. अमान्य करून कसें चालेल. तिनें हळूच अंगणांत पाय टाकला. राजाच्या इशाऱ्यानें वाद्यें वाजूं लागलीं. मैनावतीला नृत्यकला अवगत होती. म्हणून इच्छा नसतांना सुद्धां तिचीं पावलें तालावर पडूं लागलीं.

नाच करतां करतां तिच्या ओच्यांत बांधलेलें अन्न खालीं पडलें. तें पाहून सर्व हंसूं लागले. मैनावती खजील झाली. तिचा गर्व आत्तां पर्यंत अगदीं पार विरून गेला होता.

लाजेनें ती थबकली, तोंच राजा पुढें आला व तिचा हात धरून आपल्या महालांत घेऊन गेला. तेथें तिला म्हणाला–"मी मिशाळ मेंढा आहे. मला नीट ओळख. बघ दाढीवाला भिकारी पण मीच आहें. आणि तो आडदांड घोडेस्वारहि दुसरा तिसरा कोणी नव्हता. पटते का ओळख ! तुझ्या वडिलांनीं तुला मला देण्याचेंच ठरवुन तसें केलें. तुझा अहंकार, घालविण्यासाठींच मला भिकाऱ्याचा वेश घेऊन राहावें लागलें. बरें ! झालं गेलें तें आतां विसरून जाऊन सुखानें राहा. तुला दुःख करण्यासारखें यांत कांहींच राहिलेलें नाहीं."

मैनावतीनें आपल्या नवऱ्याला ओळखून पश्चात्ताप व्यक्त केला. त्याची क्षमा मागितली. आणि तेव्हां पासून ती सुखानें राहूं लागली. तिनें आपला संसार विशेष काळजी घेऊन दक्षतेनें केला.

मृत्युपत्र

सुमारे पांच सहाशें वर्षांपूर्वी चीनच्या एका प्रांतांत राजाचा एक प्रतिनिधि राहात असे. त्याचें नांव होतें 'निशा चिचेन.' त्यानें घरें, शेतें, रोकड पैसे मिळून खूपशी संपत्ति जमवून ठेविली होती. त्याला एका मुलाशिवाय कोणी नव्हतें. त्याची बायको मुलगा लहान असतांनाच मरून गेली होती. कांहीं दिवसांनीं त्यानें नोकरी सोडून दिली आणि शेतीवाडी पाहूं लागला.

त्याचा मुलगा शान ची नेहमीं त्याला म्हणत असे–"बाबा तुम्हीं आतां वृद्ध झालां आहांत म्हणून तुम्ही पूर्ण विश्रांति घ्या."

"जों पर्यंत माझ्या जिवांत जीव आहे तों पर्यंत हें शक्य नाहीं. माझें काम मीच पाहाणार." चिचेन म्हणाला.

एकदां तो आपल्या एका खेड्यांत गेला असतां नदीच्या कांठीं त्याला एक सोळा वर्षांची मुलगी दिसली. ती आपल्या आजी बरोबर नदीवर आली होती. तिचे आई-वडील लहानपणींच वारले होते. त्यामुळें आजीच तिचा सांभाळ करीत असे. त्या मुलीचें नांव 'मेय' असें होतें.

मेयला पाहिल्यावर चिचेनला तिच्याशीं लग्न करावेंसें वाटलें. त्यानें मुलीच्या आजीला विचारलें. ती कबूल झाली. मेयनेंहि नकार दिला नाहीं. म्हणून चिचेन तिला लग्न करून घरीं घेऊन आला. मेय लहान असली तरी फार हुशार होती.

म्हाताऱ्याचें हें काम त्याच्या मुलाला व सुनेला मुळींच आवडलें नाहीं. कांहीं दिवसांनीं मेयला मुलगा झाला. बापानें त्याचें नांव 'शान शू' असें ठेवलें. शान चीला बापावर राग होताच. तो एवढ्यावरच थांबला नाहीं तर आपल्या सावत्र आईला

कुल्टा म्हणूं लागला. आणि शान शू आपला भाऊ नाहीं म्हणून सांगूं लागला.

शान चीचा हा तऱ्हेवाईकपणा त्याच्या वडिलांच्या कानावर गेला. पण तो कांहीं बोलला नाहीं. कारण त्याच्या रागाचें कारण त्याला कळलें होतें. तेव्हां पासून त्याला थोडी काळजीच वाटत होती.

शान शू पांच वर्षांचा झाला तेव्हां चिचेननें त्याला शाळेंत घातलें. ज्या शाळेंत शानचीचा मुलगा जात होता, त्याच शाळेंत शान शू जाऊं लागला. अर्थातच शान चीला तें रुचलें नाहीं. त्यानें आपल्या मुलाला

त्या शाळेंतून काढून दुसऱ्या शाळेंत घातलें. हें ऐकून चिचेनला वाईट वाटलें. एकदां त्याला वाटलें खूप रागवावें आपल्या मुलाला. पण पुन्हां विचार आला कीं बाला रागवून तरी काय फायदा! ह्याच्यावर कांहीं परिणाम होणार नाहीं. म्हणून राग गिळून तो स्वस्थ राहिला.

कांहीं दिवसांनीं चिचेनला अर्धांगाचा झटका आला. ह्या आजारावर कांहींच उपाय नाहीं, असें डॉक्टरनें सांगितलें. मरण येईपर्यंत पडून राहावयाचें.

बापाला उठतां येत नाहीं असें पाहून शानचीनें सर्व कारभार आपल्या हातीं घेतला. सर्व ठिकाणीं आपला अधिकार दाखवूं लागला. आतां त्याचें राज्य सुरू झालें.

आपलें आयुष्य आतां मोजके दिवस राहिले आहे. असें वाटल्यावर एक दिवस चिचेननें शानचीला आपल्या जवळ बोलाविलें व एक चोपडी त्याला दिली. त्यांत त्याच्या सर्व संपत्तीचें सविस्तर वर्णन होतें. चोपडी देत तो म्हणाला—"शान ची, तुझा भाऊ फार लहान आहे. कांहीं दिवस तरी त्याचें पालन पोषण तुझ्यावर टाकणें भाग आहे.

बरें, त्याची आई सुद्धां सर्व कामें पाहावयाला अजून लहान आहे. म्हणून मी वांटे केलेले नाहींत. सर्व तुझ्याच नांवें लिहिलें आहे. शान शू मोठा झाला म्हणजे त्याचें लग्न करून दे आणि त्याला दहा एकर जमीन व एक बंगला राहावयास दे. म्हणजे त्यांना खाण्या-पिण्याची राहाण्याची काळजी राहणार नाहीं. ह्या सर्व गोष्टी मी ह्यांत स्पष्टपणें लिहून ठेवल्या आहेत. त्या प्रमाणें कर. बरें, दुसरें म्हणजे शान शू ची आई जर दुसरें लग्न करणार असेल तर करूं दे आणि जर तिला तसेंच आपल्या मुलाकडे राहावयाचें असेल तर तसें करूं दे. मी लिहिल्या प्रमाणें केलेंस म्हणजे माझ्या मनाला शांति मिळेल."

"बाबा, कांहीं काळजी करूं नका. आपल्या आज्ञेप्रमाणें सर्व कांहीं करतों." असें सांगून ती चोपडी घेऊन शान ची आपल्या खोलींत निघून गेला.

तो गेल्यावर मेय आपल्या नवऱ्याला म्हणाली—"हा काय तुमचा मुलगा नाहीं? सर्व कांहीं मोठ्या मुलालाच देऊन टाकलेंत मग आम्ही काय करावें!" असें म्हणत असतां तिला रडूं कोसळलें.

"शान चीचा काय भरंवसा! समज, मी ही संपत्ति दोघांना वांटून दिली असती तर तो तुझ्या मुलाला मारून टाकायला सुद्धां. मागें पुढें पहावयाचा नाहीं. मत्सराला कारणच नको म्हणून मी सारी संपत्ति त्याच्या स्वाधीन केली आहे. त्याच बरोबर शान शूच्या पालन-पोषणाची सर्व जबाबदारी मी त्याच्यावरच टाकली आहे. तूं अजून लहान आहेस. तुला हें सर्व खटलं संभाळतां येणार नाहीं. माझ्या मागून तूं येथेंच राहिलीस तर तुझे हाल होतील. म्हणून तूं येथें कष्ट सोशीत राहूंच नकोस. कोणाशीं

तरी लग्न करून घे." चिचेननें मेयला सांगितलें.

"असं भलतेंच काय म्हणतां. कुळाला कलंक नाहीं का लागणार. सुख दुःख जें काय भोगावयाचें तें सर्व ह्या मुलाजवळ राहूनच भोगायचें." मेय म्हणाली.

"असाच जर तुझा विचार असेल तर मी अशी व्यवस्था करतों कीं त्यामुळें तुम्हांला मुळींच त्रास होणार नाहीं." असें म्हणत त्यानें एक पाकीट आपल्या अंथरुणाखालून काढलें. तें मेयच्या हातांत देत म्हणाला– "ह्यांत माझें चित्र आहे. हें आपल्या जवळ ठेव. कोणाला दाखवूं नकोस. आणि शान शू मोठा झाल्यावर सुद्धां जर त्यानें त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलें तर ह्या प्रांतांत जेव्हां चांगला न्यायाधीश येईल तेव्हां त्याला दाखव आणि शान चीवर फिर्याद कर. म्हणजे तो न्यायाधीश असा न्याय देईल कीं त्यामुळें तुम्हीं दोघे सुखी व्हाल." त्या नंतर कांहीं दिवसांनीं चिचेन मरण पावला.

आतां सर्व राज्य शान चीचेंच होतें. वडिलांचें क्रिया-कर्म झाल्यावर त्यानें घराला रंग देण्याच्या निमित्तानें आपल्या सावत्र आईला अंगणांतील लहानशा झोपडीवजा घरांत जाऊन राहा म्हणून सांगितलें. ती बिचारी तेथें राहूं लागली. तिच्यासाठीं लागणारे डाळ तांदूळ हा देत असे. पण बाकी भाजी पाला वगैरे साठीं कांहीं व्यवस्था नव्हती. मेय शिवणकाम करून पैसे मिळवून बाकी खर्चाची तोंडमिळवणी करीत असे. तिनें जवळच्याच शाळेंत आपल्या मुलाला घातलें होतें.

एक दिवस शान चीनें आपल्या एका मित्राला आपल्या सावत्र आईकडे पाठविलें. आणि तिला पुन्हां लग्न करण्यासाठीं समजाव म्हणून सांगितलें. त्याच्याबरोबर तिच्याशीं लग्न करण्यास तयार असलेल्या इसमासहि पाठविलें. परंतु मेयनें त्या सर्वांना परतून लावलें. तिनें दुसरें लग्न न करण्याचा निश्चयच केला होता.

कांहीं दिवस गेले. शान शू चौदा वर्षांचा झाला. एक दिवस तो आपल्या आईला म्हणाला–"आई, मला रेशमी कपडे पाहिजे आहेत. सर्व मुलें मला हंसतात. म्हणतात तुझे वडील राजप्रतिनिधि होते. त्यांनीं पुष्कळ पैसे मिळवून ठेवले आहेत."

"तें खरं आहे. पण नाहीं रे बाळ माझ्याजवळ पैसे!" आई म्हणाली.

" तें ग कां ! आम्ही दोघेच तर भाऊ. शान चीच्या जवळ पुष्कळ पैसे आहेत आणि मला मात्र कांहीं नाहीं. ! तूं नाहीं दिलेस मला रेशमी कपडे तर मी त्याच्याजवळ जाऊन मागीन." शान शू म्हणाला आणि आपल्या भावाकडे जाऊन रेशमी कपडे मागितले.

" तुला काय पाहिजे असेल तें आपल्या आई जवळ माग." शान ची म्हणाला.

" पण साऱ्या संपत्तीची देखरेख तूंच तर करतोस." शान शू म्हणाला.

" लबाड, कपटी. कपड्याच्या नांवाखालीं आपला वांटा मागण्यासाठीं आलास होय ! चल जा. ही सारी संपत्ती माझी आहे. तूं कोण आला आहेस उपटसुंभ्या मध्यें." असें म्हणून शान चीनें त्याच्या फाडदिशी मुसकुटांत मारली. कळवळून गेला तो त्या तडाख्यानें. डोकें धरून रडत रडत गेला आपल्या आईकडे.

" तरी मी तुला बजावलें होतें. तूं जाऊं नकोस भावाकडे म्हणून." मेय म्हणाली. तिच्या डोळ्यांत अश्रूधारा येऊं लागल्या. तिनें एका दासीला पाठवून मुलाला क्षमा करण्याची प्रार्थना केली.

शान चीचें हृदय संपत्तीच्या मदानें दगडासारखें कठोर झालें होतें. त्यानें दुसरे दिवशीं आपल्या इष्ट मित्रांना आणि नातेवाइकांना बोलाविलें आणि मेयच्या समोर सर्वांना उद्देशून म्हणाला—" आपल्याला असें वाटत असेल कीं मी शान शू व त्याच्या आईला खर्चासाठीं पैसे अगर राहाण्यासाठीं जागा देऊं इच्छित नाहीं. पण तसें कांहीं नाहीं. पण काल शान शू माझ्याकडे आला आणि आपल्या वांट्या बाबत माझ्याशीं भांडूं लागला. मला वाटतें हा आत्तांच एवढें करीत आहे तर पुढें काय करील ? म्हणून मी आपणां सर्वांसमक्ष वडिलांनीं लिहून ठेविल्याप्रमाणें त्याचा हिस्सा त्याला देतों. त्याप्रमाणें हें पूर्वेकडील घर व एकोणतीस सेंट जमीन आजपासून त्याची झाली. वडिलांच्या मर्जी विरुद्ध मी एक कवडी देखील कमी केलेली नाहीं. हें पाहा मृत्यु-पत्र. आपण सर्व ह्याला साक्षी आहांत." असें म्हणत त्यानें तेथें जमलेल्यांना ती चोपडी दाखविली.

शान चीचें सांगणें संपल्यावर सर्व आपापल्या घरीं गेले. कोणी अन्यायाची आपापसांत कुजबुज करीत, तर कोणी मनांतल्यामनांत ठेवून परतले.

माय लेक आपले चंबूगबाळें घेऊन शान चीनें दाखविलेल्या घरीं राहावयास गेलीं. तें घर पडकें व जुनें होतें. त्यांतीलच एक दोन खोल्या साफ करून घेऊन ते राहूं लागले. त्यांच्या वांट्यास जी जमीन आली ती ओसाड होती. त्यांत कांहींच पीक येत नसे.

कांहीं वर्षें अशाच हाल अपेष्टांत त्यांनीं काढलीं. पुढें एकदां मेयला कळलें कीं त्यांच्या गांवांत एक फार सज्जन आणि न्यायपरायण न्यायाधीश आला आहे. लोक त्याच्या हुशारीची आणि सज्जनपणाची वाहवा करीत होते.

त्याचें कारण असें कीं त्या गांवांत एका शिंप्याचा कोणी तरी खून केला. त्याच्या बायकोनें संशयावरून एका व्यक्तीचें नांव सांगितलें आणि न्यायाधिशानें त्याला मृत्यूची शिक्षा फरमावली. पण ह्याच वेळीं हा न्यायाधीश तेथें आला. त्यानें रीतसर चवकशी करून खऱ्या गुन्हेगाराला पकडून दिलें व ह्या निर्दोषी माणसाला सोडून दिलें. तेव्हां पासून लोकांवर त्याची छाप बसली.

ह्या न्यायाधिशाकडून आपल्याला योग्य न्याय मिळेल असें वाटून मेय आपल्या नवऱ्याचें चित्र घेऊन त्याच्याकडे गेली.

म्हणाली—"शान चीनें माझ्या पतीची सारी संपत्ति घेतली आहे, त्यानें माझ्या या मुलाला अर्धा हिस्सा दिला नाहीं, म्हणून मी न्याय मागण्यासाठीं आपल्याकडे आलें आहें. मृत्यू समयीं माझ्या पतींनीं मला हें त्यांचें चित्र दिलें व सांगितलें कीं हें त्यांचें खरें मृत्युपत्र आहे. परंतु तें वाटेल त्याला न देतां चांगल्या न्यायाधिशाकडेच घेऊन जा. कारण तोच ह्यांतील गोष्टी नीट समजूं शकेल. म्हणून मी हें आपल्याकडे घेऊन आलें आहे. कृपा करून आपण न्याय करावा."

"बरं बघतों." म्हणून त्यानें मेयला पाठवून दिलें. नंतर तो बराच वेळ त्या चित्राकडे पाहात बसला. पण त्याला कांहीं कळेना. शेवटीं त्यानें तें कापडावर चिकटविलेलें चित्र बाजूला केलें. तेव्हां त्याच्या खालीं लिहिलेलीं अक्षरें त्याला दिसलीं. त्यांत असें लिहिलें होतें, मी म्हातारा झालों आहें. माझा दुसरा मुलगा शान शू अगदीं लहान आहे. माझा मोठा मुलगा दुष्ट आहे. तो आपल्या भावाला सहज फसवूं शकेल. माझी जमीन व दोन घरें मी शान चीच्या नांवावर लिहिलीं आहेत. आणि पूर्वेकडील घर शान शूच्या नांवावर आहे. हें घर जुनें पडकें आहे. पण त्याच्या पूर्वेकडील भिंतींत पांच हंड्यांत मिळून वीस मण चांदी आणि सहा हंड्यांत मिळून चार मण सोनें पुरून ठेविलें आहे. जमिनीबद्दल म्हणून मी हें शान शूला ठेविलें आहे. एवढें लिहून म्हाताऱ्यानें त्याच्यावर तारीख, वार वगैरे लिहिलें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं न्यायाधिशानें शान चीला बोलाविलें आणि म्हणाला—"तुझ्या सावत्र आईनें तुझ्याविरुद्ध तक्रार आणली आहे. तूं तिला तिचा योग्य वांटा देत नाहींस, असें तिचें म्हणणें आहे."

"माझ्या वडिलांनीं मरते वेळीं जें लिहून ठेविलें आहे तें मी त्याला दिलें आहे. तुम्हींहि तें वाचून पाहा पाहिजे तर." शान ची म्हणाला.

"ठीक आहे. उद्यां सकाळीं मी तुझ्या घरीं येऊन तें वाचून तुमचा न्याय करीन." असें सांगून त्यानें शान चीला पाठवून दिलें. नंतर त्यानें मेयला कळविलें कीं तिनें उद्यां शान चीच्या घरीं सकाळीं हजर राहावें. बरोबर आपल्या मुलालाहि घेऊन यावें.

शान चीनें दुसऱ्या दिवशी न्यायाधिशाच्या स्वागताची खूप तयारी केली. आपल्या मित्र-मडळींना बोलाविलें. दिवाणखाना सजविला. न्यायाधिशासाठीं एक खुर्ची सजवून ठेविली. त्यावर व्याघ्रचर्म अंथरलें.

थोड्याच वेळांत पालखींत बसून आपल्या हुजऱ्यांबरोबर न्यायाधीश शान चीच्या घरीं आला. पालखींतून उतरून तो दरवाज्याशीं आला. तेथें त्यानें कोणाचें तरी अगदीं वांकून स्वागत केलें. नंतर मार्ग दाखविल्या प्रमाणें करून 'असे या.' 'येथें बसा' असें म्हणत त्या सजविलेल्या खुर्चीकडे इशारा केला. आणि कोणाशीं तरी बोलत बोलत आल्याप्रमाणें आंत आला. व्याघ्रचर्माच्या खुर्चीवर त्याला बसावयास सांगून आपण दुसऱ्याच एका खुर्चीवर बसला. नंतर सुद्धां तो कोणाशीं तरी बोलत असल्याप्रमाणें बोलत होता. आपल्या बायकोनें माझ्याकडे एक फिर्याद आणली आहे. त्या बाबतींत मी काय करूं !....हं, हं. असं आहे होय. पण आपल्या मुलाचें वागणें कांहीं ठीक दिसत नाहीं. आपण आपल्या धाकट्या मुलाला काय देण्याचें ठरविलें होतें ? पूर्वेकडील घर ? तेवढ्यावर त्याचें कसें भागेल ! ओहो ! असं सांगा. बरें तर मी तसेंच करतों. मग हें सर्व काय धाकट्या मुलाचेंच आहे ! ठीक जसें आपलें म्हणणें आहे तसेंच मी करतों."

न्यायाधीश भुताशीं बोलत असलेले पाहून तेथें जमलेली सर्व मंडळी घाबरली. ह्या बाबतींत न्यायाधिशाशीं बोलण्यास कोणी तयार होईना. नंतर तोच उभा राहिला आणि जरा वांकून म्हणाला—"मला जाण्याची आज्ञा असावी." आणि मग ताठ उभा राहून चारी बाजूस पाहिलें. व शान चीला पाहून म्हणाला—"तुझे वडीलच आत्तां माझ्याशीं बोलत होते आणि आत्तां ते त्या बाजूला गेले आहेत. तूं ऐकलेंच असशील आमचें बोलणें ?"

"कांहीं नाहीं ना ?" शान ची म्हणाला.

"असं काय ! चांगला उंच माणूस, गोल चेहऱ्याचा, गालाचें हाड जरा वर असलेला, भुरकट डोळे, लांब लांब भुंवया, मोठेले कान, विखरलेली पांढरी दाढी. अधिकाऱ्यांची टोपी होती डोक्याला. काळे बूट, लाल अंगरखा, कमरेला सोन्याचा पट्टा. बरोबर तेच राजप्रतिनिधि चिचेनच होते ना ?" न्यायाधिशानें विचारलें.

"जिवंतपणी ते हुबेहूब असेच दिसत असत." तेथें जमलेल्या नातलगांनीं व मित्रांनीं सांगितलें. चिचेनच्या चित्रावरून त्यानें हें वर्णन केलें आहे असें कोणासहि वाटलें नाहीं. म्हणून न्यायाधिशाच्या बोलण्यावर त्यांचा विश्वास बसला. त्यांना वाटलें, खरोखरच चिचेन भूताच्या रूपानें न्यायाधिशाशीं बोलला.

"तुमच्याजवळ दोन घरें आहेत ना ? आणि पूर्वेकडे आणखी एक घर आहे ? चला आणखी कांहीं गोष्टी तेथें सांगेन."

न्यायाधीश म्हणाला. शान ची त्याला घेऊन पूर्वेकडील घरांत गेला.

"हें घर आपल्या भावाला देण्यास तुमची कांहीं हरकत आहे ?"

"नाहीं कांहीं नाहीं." शानची म्हणाला.

न्यायाधिशानें त्या घरांतल्या मधल्या खोलींत बसून शान चीची चोपडी पाहिली आणि म्हणाला–"ह्यांत तर स्पष्टच लिहिलें आहे. ह्या घराशिवाय शान शूला कांहींच दिलेलें नाहीं."

न्यायाधिशाचें बोलणें ऐकतांच मेय चिंतित झाली. तिला वाटलें. आपल्या मुलाला बहुतेक न्याय मिळणार नाहीं.

"पण ह्या घरांत चाळीस मण चांदी आणि चार मण सोनें पुरून ठेवलें आहे. हें तुझ्या वडिलांनीं मला आतां आत्तां सांगितलें. अर्थातच तें शान शूच्या हिश्याचें आहे." न्यायाधीश म्हणाला.

ह्यावर अविश्वास करून शान ची म्हणाला–"ह्यांत कांहींहि असूं दे कितीहि मण सोनें चांदी असूं दे मला त्यांतील कांहीं नको."

"आणि जर तूं त्यावर अधिकार सांगूं लागलास तर मला त्याचा विरोध करावा लागेल." असें सांगून न्यायाधिशानें त्या घराच्या पूर्वेकडील भिंतीजवळ खणविलें. तेथें पांच चांदीचे हंडे मिळाले. त्याच प्रमाणें पश्चिमेच्या बाजूला खणलें तर तेथें आणखी चांदी भरलेले पांच हंडे मिळाले आणि एका लहान हंड्यांत सोनें मिळालें. न्यायाधिशानें तें सर्व सोनें चांदी शान शूला देवविलें.

ह्या वेळीं मात्र शान चीला वाटलें कीं जर आपण वडिलांची संपत्ति नीटपणें अर्धी अर्धी वांटून घेतली असती तर ह्यांतील अर्धे धन आपल्याला मिळालें असतें. पण आतां त्याचा काय उपयोग.

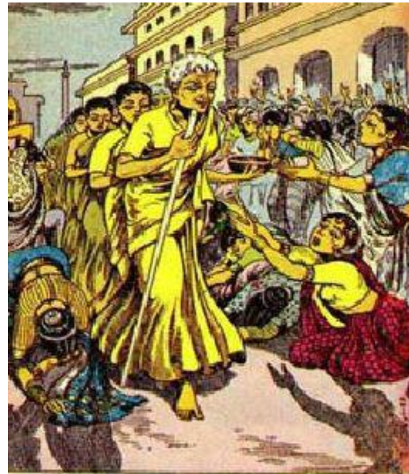

अहिंसा मूर्ति

[१५]

महाराज शुद्धोधन मृत्यू पावले होते. त्यांचा अंत्यविधि चालू होता. त्यावेळीं बुद्ध कपिलवस्तु जवळील निग्रोधाराम विहारांत आले होते. प्रजापति त्याच्याकडे गेली आणि म्हणाली–"गौतमा ! शुद्धोधन महाराजांनीं शरीर ठेवलें. राहुल आणि नन्द तुझे शिष्य झाले. मी एकटीच कशी राहूं ! म्हणून मला आणि माझ्याबरोबरच्या ५०० स्त्रियांना आपल्या शिष्यवर्गांत घे आणि आम्हांला संन्यासाची दीक्षा दे."

पण विचार करून गौतम म्हणाला–"ह्यांत स्त्रिया आल्या तर माझें हें कार्य अपवित्र होईल." बुद्ध पुढें निग्रोधाराम विहार सोडून विशाल नगराजवळील कुटागार शालेच्या जवळील विहारांत जाऊन राहूं लागले. प्रजापति आपल्या बरोबरच्या सर्व स्त्रियांना घेऊन तेथें गेली. ह्यावेळीं त्या सर्वजणींनीं केशवपन करून संन्याश्याचीं वस्त्रें धारण केलीं होतीं. हातांत एकेक मातीचें भिक्षापात्र घेऊन चालत चालतच त्या विशाल नगराला जाऊन पोहोंचल्या. त्या सर्व राजकन्या असल्यामुळें फारच कौतुकांत वाढल्या होत्या. इतक्या नाजूक होत्या कीं खालच्या मजल्यावरून वरच्या मजल्यावर किंवा तेथून

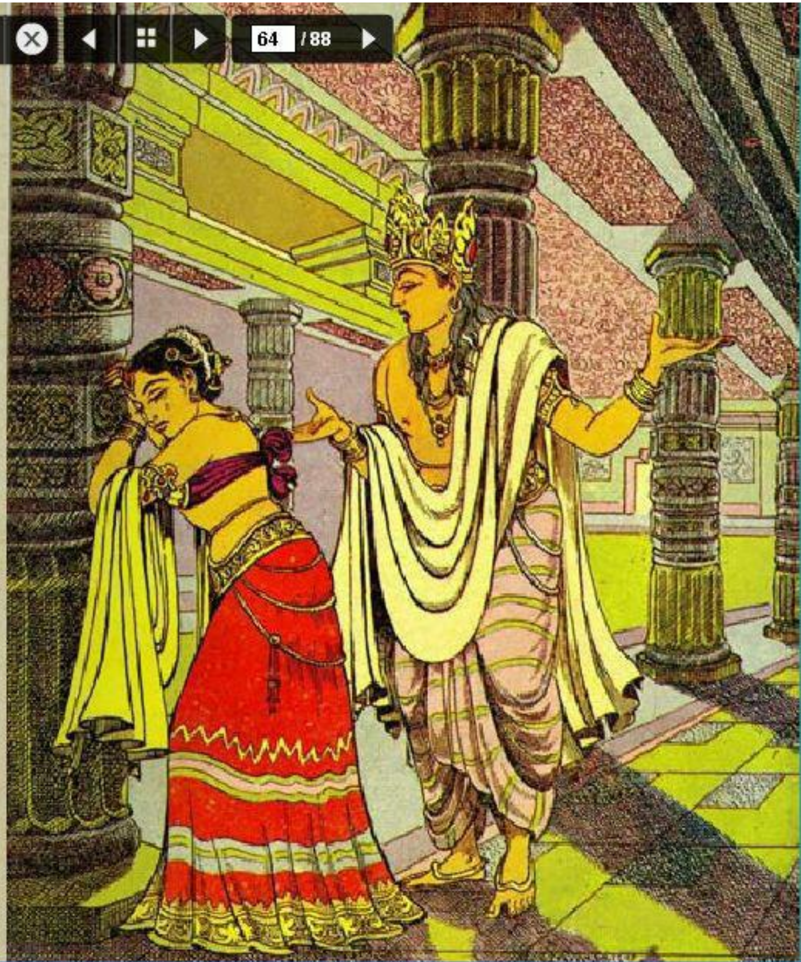
नव्हती परंतु राजवाड्यांत राहून सुद्धां ती एक प्रकारें संन्यासिनीच होती. बुद्ध जेव्हां कपिलवस्तु नगरांत आले तेव्हां तिनें पुन्हां एकदां त्याच्याजवळ संन्यास घेण्याची परवानगी मागितली. परंतु त्यानें तिला परवानगी दिली नाहीं.

राहुल संन्यासी झाला तेव्हां तिला फार वाईट वाटलें. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं राजा शुद्धोधन निधन पावला. तेव्हां तिनें बुद्धाबरोबर जाण्याचा निश्चय केला. पण बुद्ध आपल्याबरोबर कोणाहि स्त्रीला येऊं देत नाहीं. हें ऐकून तिनें तो विचार सोडून दिला.

कोणी संन्यास घेऊन तर कोणी शरीर ठेवून सर्वांनीं आपापला मार्ग घेतल्यानें त्यांच्या सर्व धनसंपत्तिची अधिकारिणी यशोधराच झाली. अलोट संपत्ति तिच्या पायाशीं लोळत होती. पण तिचें खरें धन तिच्याजवळ नसल्यानें ती दुःखी होती. शेवटीं ती आपल्याबरोबर एक हजार स्त्रियांना घेऊन महाप्रजापतीकडे गेली. कपिलवस्तूंतील व कोली नगरांतील स्त्रियांनीं तिला पुष्कळ अडविलें परंतु तिनें कोणाचें ऐकलें नाहीं. तिला चालवणार नाहीं म्हणून पुष्कळांनीं रथ पण आणले तरी ती पायीं पायींच गेली.

त्या वेळेपर्यंत प्रजापतीचा आश्रम निराळा झाला होता. तेथें सर्व स्त्रियाच होत्या आणि त्यांचें नेतृत्व प्रजापतीकडे होतें. तेथेंच यशोधरा जाऊन पोहोंचली आणि त्या आश्रमांत राहूं लागली.

कांहीं दिवस गेले. यशोधरा अठ्याहत्तर वर्षांची होती. एक दिवस संध्याकाळीं तिला निर्वाण घेण्याची इच्छा झाली. लगेच तिनें बुद्धाकडे जाऊन परवानगी मागीतली. त्यानें आज्ञा दिल्यावर त्याच दिवशीं रात्रीं आपल्या झोंपडींत तिनें निर्वाण गमन केलें.

त्यानंतर दोन वर्षांनीं बुद्ध आपल्या शिष्यांना घेऊन पावा नगरीं गेले. ते तेथें एका आंब्याच्या बागेंत उतरले. ती बाग एका चंदन नांवाच्या लोहाराची होती. आपल्या बागेंत साक्षात बुद्ध उतरलेले पाहून त्याला परमानंद झाला. त्यानें त्या सर्वांना आपल्या घरीं बोलाविलें. त्यानें आज्ञानामुळें डुकराचें मांस भिक्षा म्हणून वाढलें.

बुद्ध जेव्हां तपश्चर्या करीत होते तेव्हां सुजातानें त्यांना खीर पाजली आणि आतां पंचेचाळीस वर्षांनंतर चंदनाकडच्या या भोजनामुळें त्यांना अतिसाराचें दुखणें आलें. त्यांना फार तहान तहान होऊं लागलें. तरी तशाहि स्थितींत ते आपल्या शिष्यवर्गासह कुशीनगरास निघाले. त्या बारा मैलाच्या अंतरांत ते कमींत कमी पंचवीस वेळां थांबले.

तेथें त्यांना वाटलें कीं आतां आपलें निर्वाण जवळ आलें आहे. त्यांनीं तसें आपल्या शिष्यांना सांगितलें. ते त्याला हिरण्यवती नगराच्या पलीकडे असलेल्या शाल नांवाच्या वनांत घेऊन गेले. तेथें बुद्ध उत्तरेकडे डोकें करून निजले.

आनंदानें ही बातमी मालव राजाला कळविली. तो त्याचें शेवटचें दर्शन करण्या-साठीं आपल्या बायकांमुलांसह तेथें आला.

बुद्ध शेवटल्या क्षणीं आपल्या शिष्यांना म्हणाले—"माझ्या धर्मोपदेशांविषयीं तुम्हांला कांहीं शंका वगैरे विचारावयाच्या असतील तर आतांच विचारून घ्या." परंतु त्यावेळीं कोणीहि कांहींहि विचारलें नाहीं.

त्या नंतर बुद्धानें डोळे बंद केले. बुद्धाचा अवतार संपला. परंतु त्यांचा धर्म देशदेशांतरापर्यंत जाऊन पोहोंचला. अशा तऱ्हेनें ते अन्य देशवासियांना धर्माचरणांत मार्गदर्शक बनले. आजतागायत बौद्ध धर्म प्रचलित आहे.

[संपूर्ण]

मार्कोपोलो

आगगाडी, विमान, टेलिग्राफ, टेलिफोन इत्यादि यांत्रिक साधनांमुळें जगांतील सर्वदेश एक दुसऱ्या पासून फार जवळ आले आहेत. परंतु कांहीं शतकां-पूर्वी प्रत्येक देशाला आपला देश म्हणजे एक जग वाटत होतें. पश्चिमेकडील देशवासियांना पूर्वेकडील देशासंबंधी कांहीं माहिती नव्हती. अशा त्या काळांत कांहीं धाडसी माणसांनीं पृथ्वीप्रदक्षिणा करून आपल्या देशाखेरीज इतर देशासंबंधीहि बरीच माहिती मिळविली.

या पृथ्वीप्रदक्षिणा करणारांमध्यें मार्कोपोलो एक होता. त्याचा जन्म इ.स. १२५५ मध्यें झाला. हा आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षीच आपले वडील व काका ह्यांच्या बरोबर पायीच यात्रेला निघाला. बरेच दूर चालत गेल्यावर त्यांना डोंगराळ प्रदेश लागला. डोंगर नद्या, जंगल सर्व पार केल्यावर ते एका वाळवंटांत आले. तोहि प्रदेश फार विस्तीर्ण होता. तो सर्व प्रदेश पायाखालीं तुडविल्या नंतर ते प्रवासी चीन देशांत येऊन पोहोंचले.

त्या वेळीं चीन वर मंगोलियन राजा राज्य करीत होता. त्याचें नांव कुब्लाय खान असें होतें. ह्यानें इ.स. १२१६ ते १२७४ पर्यंत राज्य केलें. त्यानें ह्या तिघा प्रवाशांचें स्वागत केलें. नंतर मार्कोपोलो त्याच्या दरबारांतच राहिला. तो मोठा झाल्यावर कुब्लाय खानानें त्याला आपला दूत बनवून हिंदुस्थानांत पाठविलें. तो कोचिनला आला त्यानें बऱ्याच भाषांचें ज्ञान अवगत केलें. राजदूताच्या कामा बरोबरच तो ज्या ज्या प्रदेशांत जात असे तेथील चालीरिती, राहाणी, राजकीय व भौगोलिक परि-स्थिति वगैरे विषयाचें वर्णन लिहून आपल्या राजास कळवीत असे.

व्हेनिस शहर सोडून तेवीस वर्षें होऊन गेलीं. तेव्हां त्याला घरीं जावेंसें वाटलें म्हणून त्यानें राजा जवळ आज्ञा मागितली. कुब्लाय खान त्याला सोडण्यास तयार नव्हता. पण नाइलाजानें त्याला परवानगी द्यावी लागली.

व्हेनिसला पोहोंचल्यावर मार्कोपोलोनें आपण जें पाहिलें व अनुभविलें त्याचें फार छान वर्णन लिहून ठेविलें. मार्कोच्या ह्या पुस्तकांतील पुष्कळ गोष्टींवर लोकांचा विश्वासच बसला नाहीं. परंतु प्रवासी लोकांना मात्र तें वाचून प्रवासाची प्रेरणा मिळत असे. कोलंबसानेंहि आपल्या वयापूर्वी हें पुस्तक वाचलें होतें. तो पश्चिमेच्या वाटेनें हिंदुस्तानाचा मार्ग शोधून काढण्यास म्हणून जो निघाला तो वाटेंत त्याला अमेरिकाच लागली. मार्कोपोलोची प्रवासी पथ प्रदर्शक म्हणून ख्याति झाली.

त्याच्या प्रवासाचें वर्णन पुढील अंकापासून चांदोबांत वाचावयाला मिळेल.

४. साहसाचीं कामें

शारा व तिच्या पतीनें शान्टलीच्या जवळपास एक मोठी जागा विकत घेतली. त्यांत मोठमोठीं घरें होतीं वातावरणहि जनावरांच्या तालमीला अनुकूल होतें. हवा पाणी उत्तम होतें. तरी कधीं कधीं जनावरें आजारी पडत.

त्यांत एक शान्ड्रा नांवाची सिंहीण होती. तिच्या गळ्याला नेहमीं फोड होत असत. एकदां तर तिचा गळा फार सुजला म्हणून ती एका कोपऱ्यांत पडून राहिली. तिनें कांहीं खाल्लें नाहीं कीं पाणी प्याली नाहीं. शाराला तिच्या जगण्याचीहि आशा उरली नाहीं. तिला फार वाईट वाटलें.

त्याच वेळीं मी त्यांच्याकडे पाहुणा म्हणून गेलों होतों. मी शान्ड्राला पाहिलें. तिच्या गळ्याखालीं चांगलीच सूज होती. तिला चांगलें तपासतां यावें म्हणून शारानें तिला मोठ्या पिंजऱ्यांत आणलें. तेथेंच त्यांना शिकवलें जात असे. तेथेंहि ती जमिनीवर पडून होती. तिला चुचकारून गोंजारून पाहिलें, आरडून ओरडून पाहिलें. रागावून पाहिलें पण ती जरा सुद्धां हालली नाहीं. तिचा आजार वाढला कीं काय हें पाहण्यासाठीं शारा त्या पिंजऱ्यांत गेली.

तिला काय वाटलें कोण जाणें. या पूर्वी सुद्धां तिला एकदां असेंच दुखणें आलें होतें. त्या वेळची तिला आठवण झाली कीं शारा आपल्या फोडाला धक्का लावील म्हणून भीति वाटली. पण तिला पाहतांच आपली सारी शक्ति एकवटून ती एकदम शारावर धावून आली.

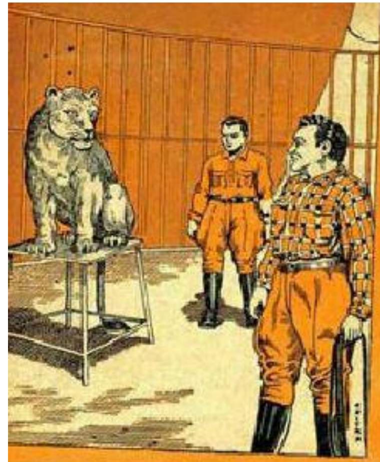
शाराचा अनुभव दांडगा असल्यानें ती मुळींच घाबरली नाहीं. चाबूक व चिमट्यानें तिनें शाड्राला अडवलें. शान्ड्रा या वेळीं अगदीं पिसाळलेली असल्यानें तिनें शाराला किंवा तिच्या चाबकाला दाद दिली नाहीं. ती गर्जना करीत पुन्हां शारावर तुटून पडली. इकडे तिच्या पाठीवर चाबूक बसतच होते. तरी सुद्धां जणूं शाराच्या सूड घ्यायला ती उठली होती. शारा सिंहिणीला अडवीत स्वतःच एक एक पाऊल पाठीमागें सरकत होती. शेवटीं ती पिंजऱ्याच्या गजापर्यंत आली. आतां तिला मागे जाण्यास सुद्धां जागा नव्हती.

शाड्राच्या रागाचा परिणाम काय होणार हें दिसत होतें. म्हणून संधि साधून मी पिंजऱ्यांत गेलों. पाठीमागून तिच्याजवळ जाऊन मी तिच्या पाठीवर जोरानें चाबूक मारला. यामुळें माझ्या कल्पनेप्रमाणें तिचें लक्ष माझ्याकडे गेलें व ती माझ्यावर धांवून आली. माझ्या हाताला तिच्या नखाचे चांगलेच ओरखडे उठले. पण जर मी तसें केलें नसतें तर शान्ड्राचा पंजा शाराच्या पोटांत घुसला असता.

मी फक्त एक चाबूक घेऊनच पिंजऱ्यांत घुसलों होतों. शान्ड्रानें माझ्यावर उडी मारली तेव्हां तिला अडविण्यासाठीं माझ्याजवळ दुसरें कांहीं नव्हतें. डाव्या हाताला तिची नखें बोचल्यानें तो हात जणूं कामांतून गेल्या प्रमाणेंच मला वाटलें. पण विचार करण्यास कुठला वेळ! मी उजव्या हातानें तिच्या नाकावर खूप ठोसे दिले. यामुळें मात्र ती नरमली. चार पावलें मागें सरकली. या अवधींत वेळ पाहून शारानें येऊन माझ्या मागील पिंजऱ्याचें दार उघडलें आम्हीं दोघे चटकन पिंजऱ्या बाहेर गेलों व दार पुन्हां बन्द केलें.

हे सांगायला जरी बराच वेळ लागला तरी प्रत्यक्ष कृति जलद झाली. कांहीं क्षणांतच

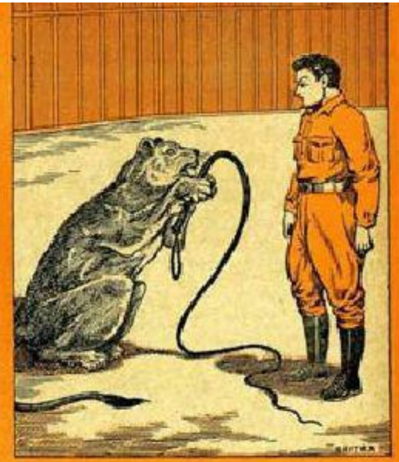

आम्हीं पिंजरा बंद करून बाहेर पडलों. त्यानंतर मी माझ्या जखमेकडे पाहिलें. मला वाटलें एवढी भयंकर ती जखम नव्हती. खरोखरच नुसते ओरखडे गेले होते. आम्हीं सुदैवानेंच प्राणानिशी पिंजऱ्याबाहेर आलों आम्हांला हा एक नवा अनुभव आला आणि ह्या झटापटीचा आणखी एक फायदा म्हणजे शान्डूचा फोड फुटला आणि तिला थोडा आराम वाटला. शान्डूला जेव्हां दुखत खुपत नसे तेव्हां ती फार सरळ व चांगली असे. किती झालें तरी ती सिंहीण होती.

प्राण्यांना शिकविण्यांत, मला वाटतें, रोलन्ड फ्रान्सचा हात धरणारा कोणी झाला नसावा. त्याचें साहस आमर्याद असें होतें. सरकशीच्या क्षेत्रांत तो रोलन्ड ह्याच नांवानें प्रसिद्ध होता. तो आपल्या वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच सरकशींत कामें करूं लागला. नवव्या वर्षीं तो धावत्या घोड्यावर कसरत करीत असे आणि चौदाव्या वर्षापासून तो सिंह वाघांच्या बरोबर कामें करूं लागला. इतक्या लहान वयांत सर्कशींत धाडसाची कामें कोणी केल्याचें ऐकिवांत नाहीं.

रोलॅन्डनेंच माझी टार्गाशी ओळख करून दिली. फार चांगली आणि सुंदर सिंहीण होती ती. तिच्याबरोबर कामें करणाऱ्या आणखी तीन सिंहीणी होत्या. पण एकदां झाडूवाल्यानें पिंजरा साफ केला व त्यांत कोरडें वाळलेलें गवत पसरावयाचें तो विसरून गेला. थंडीचे दिवस होते. खेळ करून झाल्यावर त्या तशाच ओल्या गवतावर झोपल्या. कोणाचें त्याच्याकडे लक्ष गेलें नाहीं. पण सकाळीं पाहतात तों सर्वांना धक्काच बसला. त्यांतील तीन सिंहिणी मरून पडल्या व टार्गा त्या पंथाला लागली होती. ताबडतोब तिच्यावर औषधोपचार करण्यांत आले. तरी पण तिला चांगलें बरें होण्यास संबंध एक आठवडा लागला. रोलॅन्डनें ह्या अवधींत तिच्याजवळ राहून जातीनें तिची सर्व सेवा केली. इंजेक्शनें स्वतः दिलीं. औषधपाणी स्वतः पाजलें. शेवटीं आठव्या दिवशीं तिनें डोळे उघडून पाहिलें तो तिचा प्राणरक्षक रोलॅन्ड तिला दिसला. नंतर कांहीं दिवसांनीं ती बरी झाली. परंतु तिला पूर्वीप्रमाणें शक्ति यावयास बराच वेळ लागला. अर्धांतच ह्या मधल्या काळांत ती जरा चिडखोर झाली होती. पण ती जास्त गोड होती. रोलॅन्डनें तिची मनापासून काळजी घेतली म्हणून तिचें रोलन्डवर फार प्रेम बसलें.

पुढें पुढें तर असें होई कीं रोलॅन्डच्या हातून जर कधीं चाबूक खालीं पडला तर टार्गा आपल्या पंजांत धरून त्याच्या पुढें करीत असे. सर्कशींत काम करीत असतां जर कधीं कोणी सिंहानें अगर वाघानें रोलन्डवर पंजा उचलला तर आपल्या मालकावरच हल्ला होत आहे, ह्या कल्पनेनें ती त्याच्यावर तुटून पडत असे. एवढेंच नव्हे तर ती त्याला मालकापासून दूर लोटीं असे. ह्या गोष्टी तिला कोणी शिकविलेल्या नव्हत्या. ती आपल्या मनानेंच सर्व

करीत असे. कृतज्ञता ही हिंस्र प्राण्यामध्यें सुद्धां असते.

खेळ संपल्यावर पिंजऱ्यांत जातांना टार्गा नेहमीं शेवटीं जात असे. तेव्हां ती डौलात मालकाच्या जवळ चालत येत असे. कुत्र्याप्रमाणें आपलें अंग त्याच्या पायाला घाशीत असे व मग पिंजऱ्यांत जात असे. अल्जीयर्स मध्यें असेंच एकदां खेळ संपल्यावर पिंजऱ्यांत जातांना टार्गा नेहमीं प्रमाणें मालकाजवळ आली. तिला त्या दिवशीं काय सुचलें कोणास ठाऊक त्याच्या पायाला अंग घासण्या ऐवजीं ती दोन्ही पायामध्यें आली. पण

त्यामुळें रोलन्ड तोंडघशी पडला. आणखी एक दिवस असेच 'पिरामिड' करून उतरत असतांना तिनें स्टुलाला लाथ मारली आणि ती नेमकी रोलन्डच्या डोक्याला लागली.

दुसऱ्या आठवड्यांत रोलन्डनें तिला नेहमींप्रमाणें खांद्यावर घेतलें. त्यावेळीं तिच्या पोटांत एकाएकीं कळ येऊन ते आंखडले गेलें. त्या सरशी तिच्या पायाचें हाड त्याच्या गालावर मारले व तो पडतां पडतां सावरला.

एकदां सर्कस एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाला जात होती. वाटेंत एक काफला आपलीं जनावरें चारण्यासाठीं आला होता. सिंहांना त्याचा वास लागतांच ते संधि साधून बाहेर पडले.

हें कळताच रोलेन्ड गाडींतून उतरला व टार्गाच्या मदतीनें त्यानें चार सिंहांना तर पकडलेंच. पण स्वतः टार्गाच त्याचें ऐकेना. फांस टाकण्याचा रोलेन्डनें प्रयत्न केला. पण ती निसटून पळाली ती एका लॉरीवर जाऊन बसली. चाबूक दाखविला धमकावण्या दिल्या. तरी ती खालीं उतरली नाहीं.

शेवटीं रोलेन्डनें माल डबा आणवला. त्या डब्यांतून टार्गा प्रवास करीत असे. त्याचें झाकण काढल्याबरोबर रोलेन्डच्या कल्पनेप्रमाणें ती त्यांत उतरली. त्यांत एक अस्वल होतें. पण गडबडीमध्यें तें कोणा-च्याहि लक्षांत आलें नाहीं व रोलेन्डनेंहि पाहिलें नाहीं. त्यामुळें डब्यांत उडी मारतांच अस्वलानें तिला तोंडावरच मारलें. टार्गानें हल्ला करण्यांत कमी केलें नाहीं. दोघांची चांगलीच झुंज झाली. झटापट संपल्यावर काय झालें हें पाहण्यासाठीं डबा उघडून पाहिलें तर टार्गा एका कोपऱ्यांत पडून राहिली होती. तिला बऱ्याच जखमा झाल्या होत्या.

(द्वितीय अध्याय)

व्याकुळ चिंतेनें पुत्रांच्या
बसला होता नृपति सगर।
कळे न कांहीं कुणी न बोले
दुःखि नागरिक, दुःखि नगर॥

दूत परतले, सैन्य परतलें
कुणी न वार्ता पण दिधली।
वर्षामागुन वर्षें गेलीं
नाहिं वातमी पण मधली॥

स्तब्ध नृपति अन् अवाक मंत्री
अवाक होते दरबारी।
एकाएकीं दूत पातला
धापा टाकित दरबारीं॥

"महाराज की जय!" वदला अन्
मुजरा केला कष्टानें।
शब्द एक ही उमटेना, पण
वदला मोठ्या कष्टानें-

"पूर्व नि पश्चिम, दक्षिण, उत्तर,
आलों जाउन व्यर्थ नृपा!
इच्छा भगवंताची, होतें,
असेल त्याची जशी कृपा॥

बसलों होतों समुद्रकाठीं
हताश होउनि नृपती मी।
वर्तमान कोळ्यांच्या तोंडीं
चकित जाहलों ऐकुनि मी॥

समुद्रामधें एका जागीं
म्हणे भोंवरा आहे एक।
अती भयंकर त्याच्या मध्यें
कुमार शिरले एकाएक॥"

शोकग्रस्त तें ऐकुनि झाला
सगर, म्हणाला मंत्र्याला-
"अंशुमंतला बोलवा कुणी
जवळ, अबोध विचाऱ्याला॥

श्री. भालचंद्र आपटे, हैदराबाद